

KLEIO

Uitgave van de VGN
Jaargang 61
Oktober 2020

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Wat er veranderde in Nederland tussen 1948 en 2008

- Hoe de **klant koning** werd
- Het maatschappelijk vraagstuk rond **migratie**
- Is Nederland een **euroseptisch** land?

KLEIO

19 Een moderne vorm van driehoekshandel?

Licht op Verplicht:
Het Dawesplan (1924)

22 Jaloers op het Hollandse wonder

De drie Engelse zeeoorlogen

32 Als een wilde in een western

Speelfilms als historische bron

40 De adel als onmisbare schakel

De rol van de adel in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen

49 Het koninkrijk Jeruzalem in de hoge middeleeuwen

Kruistochten en culturele diversiteit

54 Goeie Mie, de Leidse gifmengster

Biografie over seriemoordenares in de negentiende eeuw

4 Een land, wars van betutteling

Nederland 1948-2008

14 Hoe de klant koning werd

De naoorlogse consumptie-maatschappij (1948-2008)

27 Is Nederland eurosceptisch?

Enthusiasme voor en weerstand tegen Europa vanaf de jaren vijftig

36 De invloed van zwart goud en ijzeren dozen

Naar een globaliserende wereldeconomie

44 Neutraliteit verloren, verwarring geboren

Van neutraliteitspolitiek naar atlanticisme

58 Onvrijblijvend verblijf

Gastarbeid als economische en culturele kwestie

63 De interpretatieve benadering in de lespraktijk

Interview met Bjorn Wansink

66 Sla maar over

De zwarte bladzijden van de nieuwe Canon volgens Piet Emmer

70 Aanzet tot een meerstemmige discussie

Reactie van de Canoncommissie op Piet Emmer

72 Wat heeft de verlichting ons nog te leren?

Verlichting als een historisch tijdvak of als filosofische stroming

Beste lezer,

Eindelijk weer eens veel aandacht voor de Nederlandse geschiedenis (nee, ik trap niet in de val om dit de ‘vaderlandsche’ geschiedenis te noemen; aan die term kleeft te veel negentiende-eeuws nationalistisch gedachtegoed). In deze *Kleio* wordt het naoorlogse Nederland uitgediept tot en met – het niet bestaande – Tijdvak 11.

‘In deze Kleio wordt het naoorlogse Nederland uitgediept tot en met – het niet bestaande – Tijdvak 11’

In het openingsartikel beschrijft Jan van Oudheusden de vele veranderingen die Nederland in een relatief kort tijdsbestek van zestig jaar heeft doorgemaakt, en hij ziet bepaalde analogieën met het verleden. In de artikelen over de economie van Nederland richten de auteurs hun pijlen op de wijze waarop de Nederlandse consument veranderde (en onbewust werd veranderd door de economie van het buitenland).

Robin de Bruin maakt in zijn artikel duidelijk dat Nederland jarenlang Europa heeft omarmd, maar dat er langzamerhand wel wat breukjes ontstonden. Ook het aandeel van de werknemers ‘van buiten’ wordt in deze *Kleio* beschreven.

Daarnaast staat ook deze uitgave weer bol van artikelen die dwars door de geschiedenis heen gaan: van seriemoordenaar Mie tot en met de kruistocht naar Jeruzalem. Dat het verleden zijn schaduw vooruitwerpt, moge blijken uit de manier waarop

Theo van Eert ons met filmfragmenten laat ‘zien’ hoe de *native americans* (nee, ik trap niet in de val om hen indianen te noemen) de afgelopen decennia in Amerikaanse films zijn neergezet. Mooi om die fragmenten (met opdracht) te laten zien aan uw leerlingen. Het artikel van Rienk Vermij betoogt – zo vlak voor de Amerikaanse verkiezingen – dat het verlichte land (‘*A City upon a Hill*’) steeds verder van de verlichting is afgedreven. Tot slot wil ik u wijzen op de reactie van Piet Emmer op de hernieuwde Canon en de reactie daar weer op van James Kennedy c.s. *Kleio* lijkt me het juiste medium om een inhoudelijk debat over welk geschiedenisonderwerp dan ook te voeren. En dat is met verve gebeurd in deze publicatie, mag ik wel zeggen.

Ik wens u veel le(e)splezier.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

- 11 Boeken
- 12 Hein Klemann... en de geschiedenis
- 34 In de klas: Native Americans in films
- 69 Column: Ton van der Schans
- 77 VGNnieuws: In memoriam Zonneke Matthée
- 78 Recensies
- 81 Kleiokrant
- 82 Column: Jelte Posthumus | Colofon

Cover: Spaanse arbeiders die in de Limburgse mijnen hebben gewerkt, gaan terug naar Spanje. Ze wachten in de hal van het station van Maastricht, 1963. Foto: Jac. de Nijs/Anefo, Nationaal Archief.

Het gezin Agterbosch-Vorgers in gebed voor de dis. Enschede, 1956. Foto: Nico Jesse, Nederlands Fotomuseum.

Een land, wars van betutteling Nederland 1948-2008

De historische context 'Nederland 1948-2008' biedt een waaier aan politieke, economische en culturele aspecten. In dit artikel ligt de nadruk op politieke en sociaal-culturele ontwikkelingen. Een terreinverkenning.

De vooroorlogse jaren van Nederland droegen het stempel van verzuiling, de gescheiden leefwerelden van katholieken, orthodox-protestanten en sociaaldemocraten, elk met hun eigen nestgeur. In de bezettingsjaren was er wel een gevoel van eenheid gegroeid. Delen van de illegale pers en ex-gijzelaars uit het kamp Sint-Michielsgestel pleitten voor een ‘doorbraak’ van oude scheidslijnen en structuren. Geen hokjesgeest meer, zoals vóór 1940 had geheerst! De uitslag van de eerste naoorlogse verkiezingen (1946) bezorgden de vernieuwers echter een fikse kater. De enige partij die de doorbraakgedachte uitdroeg was de nieuwgevormde Partij van de Arbeid (PvdA). Zij wist evenwel amper meer kiezers aan zich te binden dan vroeger de SDAP. De drang naar herstel van vooroorlogse verbanden en organisaties bleek te sterk. De eenheidskoorts was snel gezakt; de doorbraak was mislukt. De jaren vijftig lieten een sterke loyaliteit zien van de kiezers aan hun elites. Herzuijing was niet alleen een politiek fenomeen. Dagbladen, omroepen, vakverenigingen en maatschappelijke organisaties bekenden kleur. Nooit was het percentage gemengde huwelijken zo laag. Prominente katholieken durfden het vermanende woord van hun bisschoppen niet te tarten. Winnaars waren de confessionele partijen. De katholieke KVP was de grootste; in 1959 was zij in haar eentje goed voor 50 van de 150 Kamerzetels. Telde je daarbij de zetels van de protestantse partijen ARP en CHU, dan zag je de confessionele dominantie.

Vadertje Drees

Politieke stabiliteit was een belangrijke voorwaarde om ‘herrijzend Nederland’ gestalte te geven. Dat de twee grootste partijen, KVP en PvdA, tot 1958 de zogeheten ‘rooms-rode coalitie’ vormden, droeg daartoe bij. Katholieken en sociaaldemocraten die constructief samenwerkten: dat was ook een doorbraak. Voorheen hadden katholieken ‘alleen bij uiterste noodzaak’ geprakkiseerd over samenwerking met de SDAP.

Onder de vaderlijke PvdA-premier Willem Drees (1948-1958), door zijn degelijke uitstraling ook voor rechts acceptabel, werd de wederopbouw ter hand genomen. Drees’ zuinigheid was legendarisch. Voor zijn bureau kocht hij zelf ooit een leeslamp voor een tientje, toen zijn ambtenaren hem alleen modellen tussen de 60 en 150 gulden konden leveren.¹

In mijn herinnering zie ik anno 1956 mijn moeder op het kleine plaatsje achter ons huis, zwoegend met de was. Rondom de zinken tobbe drentelt een flinke kindershare. Zij wrijft het textiel krachtig over het wasbord en haalt het door de wringer. Als een jaar of wat later een rijke oom zijn echtgenote verrast met een heuse elektrische wasmachine met centrifuge, gaan we allemaal kijken. In dit beeld zie ik niet alleen de revolutie in de huishoudelijke

apparatuur, maar ook de naoorlogse babyboom – tussen 1948 en 1954 kregen mijn ouders vijf kinderen –, de vanzelfsprekende rol van de moeder als huissloof, al haar talenten ten spijt, en de nog zeer bescheiden welvaart van het eerste decennium na de oorlog. Pas in 1956 kwam er een eind aan de wettelijke handelingsonbekwaamheid van mijn moeder en alle andere gehuwde vrouwen. Veel Nederlanders zagen de toekomst als een zwart gat. Niet alleen vanwege de sombere economische vooruitzichten en de vrees voor werkloosheid; ook de dreiging van een wereldoorlog die (volgens een enquête uit 1950) vier van de tien Nederlanders binnen tien jaar verwachtten.² De Koude Oorlog verduisterde hun toekomstbeeld. Dan maar emigreren, besloten velen. De regering stimuleerde emigratie van Nederlanders naar landen als Australië, Nieuw-Zeeland en Canada. Tussen 1947 en 1963 overschreed het totale aantal overzeese emigranten uit Nederland de 400.000. Bedenk dat Nederland toen maar tien miljoen inwoners telde. Het afscheid in de haven was altijd in tranen, want naar verwachting voor altijd. Hadde deze migranten kunnen weten dat hun land binnen tien jaar een schreeuwende vraag naar arbeidskrachten zou kennen?

‘Veel Nederlanders zagen de toekomst als een zwart gat’

Juist in de jaren van die grote uittocht arriveerden er zo’n 300.000 Indische Nederlanders. Zij waren uit het voormalige Nederlands-Indië gevlucht voor geweldsuitbarstingen, of ze waren onteigend door de Republiek Indonesië. Onder moeilijke omstandigheden wisten de meesten van hen op bewonderenswaardige wijze te integreren in de Nederlandse samenleving. Dat kon niet gezegd worden van de 15.000 Zuid-Molukkers die in 1951 in ons land arriveerden: ex-KNIL-militairen met hun gezinnen. Aangezien velen de droom koesterden van terugkeer naar een vrij Ambon, was integratie niet aan de orde. In de jaren zeventig eisten militanten uit de tweede generatie met gijzelings- en andere terreuracties aandacht op voor hun politieke ideaal. Het duurde lang voordat de Molukkers aanvaardden dat hun toekomst in Nederland lag.

Opgestroopte mouwen

De rooms-rode kabinetten functioneerden naar behoren. Er was gedurig overleg met en tussen sociale partners en er was een gecoördineerd economisch beleid, gericht op industrialisering en rationalisering van de landbouw. Dankzij de verzuiling bestond er een grote mate van vertrouwen in de politiek. De elites van de verschillende zuilen waren eensgezind in het streven de toekomst van de bevolking zeker te stellen. Hun respectievelijke ►

Jan van Oudheusden is oud-geschiedenisdocent en oud-hoofdredacteur van Kleio.

¹ John Jansen van Galen & Herman Vuijsje, *Drees. Wethouder van Nederland* (Sijthoff, 1980).

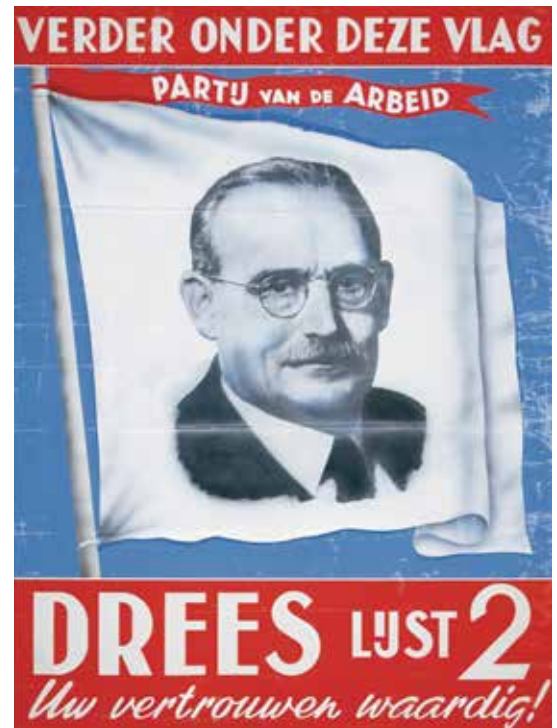
² James C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017), p. 333.

achterbannen morden niet. Gemeenschapszin, consensus, zelfdiscipline, opgestroopte mouwen: dat waren kenmerkende trekken van de Nederlandse samenleving tot omstreeks 1963. Nederland profiteerde van de Marshallhulp, ter waarde van bijna een miljard dollar, en van het snelle economische herstel van Duitsland. De lonen werden laag gehouden. Tot 1954 gold de nullijn: lonen mochten niet uitstijgen boven de kosten van levensonderhoud. Dankzij deze geleide loonpolitiek verwierf het Nederlandse bedrijfsleven een uitstekende positie op de wereldmarkt. Nederlands fabricaat was goed en goedkoop. Buitenlandse kooplieden verdrongen zich aan onze stalletjes. De winsten stegen explosief: gemiddeld viel er (tot 1973) elk jaar 5 procent groei te noteren. Nieuwe woonwijken verrezen om de woningnood te lenigen; die was immers volksvijand nummer één. Half Nederland leefde op de hartslag van de heimachine. Investeerders en ondernemers werden in de watten gelegd, maar voor de doorsnee-Nederlander waren dit toch vooral de 'jaren van tucht en ascese' (E.H. Kossmann). Er heerste arbeidsrust. Die was ook verklaarbaar omdat er onder Drees tot waardering van velen een pakket sociale voorzieningen tot stand kwam. Een tijdelijke noodwet-Drees uit 1947 werd tien jaar later vervangen door de definitieve Algemene Wet Ouderdomsvoorziening (AOW), hét parapadeetje van de verzorgingsstaat. Een zorg minder voor de ouden van dagen! 'Van Drees trekken' was lange tijd een begrip.

'Halverwege de jaren zestig braken er weer dijken door, maar dan figuurlijk'

Toen onlangs in de geschiedenis canon de venster naam Drees plaatsmaakte voor die van Marga Klompé, waren verbaasde reacties niet van de lucht. Maar de verdiensten van Klompé zelf waren niet in het geding. Zij was als bewindsvrouw van Maatschappelijk Werk in 1956 de eerste vrouwelijke minister. 'Jongens, ik ben Marga', zo kwam ze in 1956 binnen op de eerste borrel van het nieuwe kabinet-Drees, en prompt gingen de collega's elkaar tutoyeren.³ Zij spande zich in voor sociaal zwakkeren. Haar belangrijkste wapenfeit dateert van 1963, de totstandkoming van de Algemene Bijstandswet. Een wet 'waarop iedere burger een beroep kon doen, met opgeheven hoofd'.⁴ In 1966 loodste zij als minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) de Omroepwet door het parlement.

De uitbouw van de verzorgingsstaat was niet zuiver het werk van de sociaaldemocraten. Veel sociale wetten, zoals de Algemene Kinderbijslagwet uit 1962, waren van liberaal-confessionele makelij. De Wet op de Arbeidsongeschiktheids-

verzekering (WAO, 1965) kwam overigens van het kortstondige centrumlinkse kabinet-Cals. Wie langer dan een jaar arbeidsongeschikt was, kreeg een uitkering van 80 procent van het laatstverdiende loon.

De grootste catastrofe die het naoorlogse Nederland trof was de verwoestende watersnoodramp in 1953, een gevolg van een zuidwesterstorm, springvloed en slecht onderhouden dijken. Grote delen van Zeeland, West-Brabant en de Zuid-Hollandse eilanden overstroomden; 1836 mensen verdronken, en bij de ramp gingen tienduizenden stuks vee en ontelbare woningen verloren. Uit de hele wereld kwam hulp. Het paste goed in de naoorlogse sfeer van aanpakken en wederopbouw dat de regering het even gedurfde als kostbare Deltaplan lanceerde, met als kern de afsluiting van de grote zeegaten. Pas in 1987 waren de Deltawerken voltooid.

Rond 1960 was de oorlogsschade vrijwel hersteld. Overall verrezen fabrieken en werden wegen en havens aangelegd. De scheepsbouw floreerde. In 1959 werd bij het Groningse Slochteren een enorm aardgasveld ontdekt, zodat in de decennia erna de bedrijven en gezinnen werden voorzien van een gloednieuw gasnetwerk, en de schatkist met miljarden werd gespekt. De vraag naar arbeidskrachten werd zo nijpend, dat ondernemers 'gastarbeiders' gingen werven uit landen rond de Middellandse Zee.

Kooplust

Halverwege de jaren zestig braken er weer dijken door, maar dan figuurlijk. Allereerst in de economie. De geleide loonpolitiek bleek niet te handhaven. Arbeiders eisten met stakingen hun deel van

³ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart* (Amsterdam 2014), p. 233.

⁴ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart* (Amsterdam 2014), p. 234.

⁵ Onder andere in: Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, *P.J.S. de Jong* (Amsterdam 2011). De Jong zei dit over de Amsterdamse Kabouterbeweging, even ludiek en alternatief als provo.

de welvaartskoek. Werkgevers die om personeel verlegen zaten, boden spontaan hogere lonen aan. Er volgde een ware loonexplosie: in 1963 stegen de lonen met 9 procent, in 1964 met 16 procent, in 1965 met 11 procent. Het hek was van de dam. Tot 1973 was er gemiddeld een jaarlijkse loonstijging van 13 procent. Net als mijn rijke tante konden de meeste huisvrouwen zich weldra de luxe permitteren van een wasmachine, een stofzuiger en een koelkast. Net als de auto en de tv evolueerden die apparaten opmerkelijk snel van statussymbolen tot alledaagse gebruiksvoorwerpen voor de familie Doorsnee. Kooplust markeerde de nieuwe consumptiemaatschappij.

De keerzijde was dat de prijzen stegen; daarin werden immers de loonkosten verdisconteerd. De loon-prijsspiraal leidde tot inflatie, en tot afnemende concurrentiepositie van Nederlandse producten op de wereldmarkt.

Diezelfde jaren lieten een proces van ontzuiling en secularisatie zien. De verzorgingsstaat nam taken over van de zuilen (met hun eigen ziekenhuizen, jeugdinstituten, verzekeringen enzovoorts).

Welvaart, urbanisatie en een sterk vergrote mobiliteit maakten dat velen los kwamen uit hun traditionele milieu. In de katholieke kerk, waartoe 40 procent van de Nederlanders behoorde, zetten gelovigen vraagtekens bij uitspraken van het kerkgezag. Ging in 1960 nog de helft van de bevolking wekelijks ter kerke, enkele decennia later was dat nog maar een vijfde deel. De ontzuiling werd nog versterkt door het nieuwe medium televisie.

Dat bracht de hele wereld in de huiskamer.

Waarschuwen tegen 'vijandige' omroepen had weinig zin. De verzuilde omroepen moesten ook veld prijsgeven aan Radio Veronica en de TROS,

met hun verstrooiende programma's.

Rond 1965 werd de naoorlogse babyboom volwassen. Deze jongeren zetten zich af tegen betutteling door de oude garde. Zij beschikten over geld en vrije tijd. Ze wensten ongestoord te genieten van de nieuwste hits van de Beatles en de Rolling Stones; of ze spelden de teksten van de protestsongs van Bob Dylan en Boudewijn de Groot. Haardracht en kleding weken af van wat ouderen betamelijk vonden. Dit alles markeerde een generatiekloof. Al in de jaren vijftig was een deel van de opgroeiende jeugd zich balorig gaan gedragen. Ze kregen de naam 'nozems': vetkuiven die zich door rock-'n-roll lieten opzweepen. Rond 1965 probeerden in Amsterdam jongeren van de provobeweging, geïnspireerd door anarchistische dromen, de autoriteiten uit te dagen met ludieke acties. Het was deels spel, deels opstand tegen het establishment. De brave burger sprak er schande van. Premier Piet de Jong (1967-1971) kwalificeerde dit fenomeen echter als 'een snuffe parfum in de Hollandse spruitjeslucht'.⁵ Prompt hief provo zichzelf op, de lol was eraf. James Kennedy heeft in zijn dissertatie *Nieuw Babylon in aanbouw* (1995) beschreven hoe snel de 'regenten' de bakens verzetten; niet omdat ze de ideeën van het 'langharige, werkschuwe tuig' deelden, maar omdat ze voelden dat ontwikkelingen toch niet tegen te houden waren. De echte verandering voltrok zich dus in het establishment. Hoe groot was tenslotte het draagvlak van de protestgeneratie? De nationale hitparade werd niet aangevoerd door Dylan, maar door de Heikrekels en Heintje. De echte revolutie voltrok zich in de intieme sfeer. In 1962 kwam de anticonceptiepil vrij beschikbaar. De progressieve bisschop W. Bekkers ▶

De familie Griffioen, bestaande uit maar liefst negentien mensen, emigreert in 1952 naar Canada. Foto: Van 't Hof/Anefo, Nationaal Archief.

verklaarde op tv dat katholieke echtparen bij geboortebeperving hun eigen geweten mochten volgen. Alternatieve samenlevingsvormen werden getolereerd, en tussen de afbrokkelende zuilen bloeiden nieuwe subculturen. De actiegroep Man-Vrouw-Maatschappij hekelde de ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen. De radicalere beweging Dolle Mina roerde zich met ludieke, provo-achtige acties: 'Baas in eigen buik!' Het jongerenprotest was overigens een wereldwijd fenomeen. Studentenrevoltes, popfestivals (zoals het legendarische Woodstock), de hippie- en *flowerpower* beweging waren spraakmakend en werkten aanstekelijk.

Ook in de politiek begonnen er panelen te schuiven. Een nieuwe partij, D'66, wilde het verzuilde politieke landschap laten ontploffen. Democratisering was het sleutelwoord, niet alleen in de politiek, ook op de universiteiten en in de vakbeweging. Mede doordat de kiesgerechtigde leeftijd werd verlaagd naar 18 jaar, konden nieuwkomers profiteren van stemmen van jongeren. De drie confessionele partijen KVP, AR en CHU raakten hun meerderheid kwijt. In 1963 hadden zij samen 49,2 procent van de stemmen; in 1972 nog maar 31,3 procent. De KVP was nagenoeg gehalveerd. Binnen de partijen groeiden spanningen tussen oudgedienden en nieuwlichters. Van de KVP scheidde zich een groep christen-radicalen af (de PPR) en in de PvdA forceerde de vleugel Nieuw Links een anti-KVP-resolutie (1969). Kabinetsformaties werden bemoeilijkt door groeiende polarisatie tussen links en rechts.

Minister Van Agt (links, KVP) en premier Joop den Uyl (PvdA) tijdens een debat met Hans Wiegel (VVD) in de Tweede Kamer, 5 februari 1976. Foto: Hans Peters/Anefo, Nationaal Archief.

Rechts: Ruud Lubbers viert de verkiezingsoverwinning van het CDA op 21 mei 1986. Zijn vrouw Ria staat links naast hem, rechts de echtgenote van minister Jan de Koning. Foto: Rob Bogaerts/Anefo, Nationaal Archief.

Olieboycot

Plotseling stagneerde de groei. De gouden jaren waren voorbij. In 1971 was er een internationale monetaire crisis, toen het sinds 1944 bestaande systeem van vaste, aan de dollar gekoppelde wisselkoersen werd opgegeven. In 1973 dreigden Arabische oliestaten ons land te boycotten wegens de pro-Israëlhouding van de regering tijdens de Jom Kippoeroorlog. Om brandstof te besparen

kwamen er autoloze zondagen. De wereldolieprijs vertienvoudigde, de inflatie gierde en bedrijven kwamen in zwaar weer.

In 1973 kwam het kabinet-Den Uyl tot stand, waarin de PvdA, D66 en de PPR samenwerkten met de tegenstribbelende KVP en AR. 'Spreiding van kennis, macht en inkomen' was het devies. Een reeks fundamentele hervormingswetten zou de oogst zijn van de idealen der jaren zestig. Maar het liep anders. Niet alleen omdat de economie in de versukkeling raakte, ook omdat het kabinet zijn aandacht nodig had voor kwesties als de Lockheed-affaire rond prins Bernhard en de Molukse treinkapingen. De onafhankelijkheid van Suriname in 1975 werd weliswaar gladjes geregeld, maar 300.000 Surinamers kozen tussen 1970 en 1980 voor een bestaan in Nederland, bijna de helft van de bevolking van de jonge staat.

Van maatschappijhervorming onder de gedreven Joop den Uyl kwam weinig terecht doordat de christendemocraten zich steeds assertiever gedroegen. In 1980 fuseerden zij in het CDA. De weerzin tegen Den Uyl van rechts (ondernemers, *De Telegraaf*, Wiegels' VVD) en het ongeduld ter linkerzijde braken het kabinet vlak voor de finish op. Het sociaaldemocratische ideaal van een maakbare samenleving bleef onvervuld. Een tweede kabinet-Den Uyl kwam er niet, ondanks een monsterzege van de PvdA in 1977. Christendemocraten en liberalen vielen elkaar in de armen, uit gedeelde afkeer van 'ome Joop'. Het kabinet Van Agt-Wiegel (1977-1981) wist de economische malaise niet te bezweren. Die werd nog verdiept door een tweede oliecrisis (1979). Het werkloosheidscijfer liep op tot boven de 800.000, en de kosten van sociale voorzieningen liepen uit de hand. Bijna 1 miljoen mensen belandden in de WAO, 13 procent van de beroepsbevolking.

Poldermodel

De lange regeerperiode van Ruud Lubbers (1982-1994) was van vergelijkbare betekenis als destijds die van Drees. Zijn eerste kabinet (CDA met VVD) pakte de crisis energiek aan. Onder het

Demonstratie van een computerspel op een Atari op de Firato in Amsterdam, 28 augustus 1980. Foto: Hans van Dijk/Anefo, Nationaal Archief.

motto 'no nonsense!' knipte het in de uitkeringen en ambtenarensalarissen. Gezondheidszorg en onderwijs moesten miljarden bezuinigen. Zo werden de overheidsuitgaven omlaaggedrukt. In het Akkoord van Wassenaar (november 1982) spraken werkgevers en werknemers af om de lonen en uitkeringen te ontkoppelen, in ruil voor arbeidstijdverkorting. Dit akkoord is te zien als het begin van het poldermodel, waarmee later premier Wim Kok (1994-2002) internationaal goede sier wist te maken. Toen de economie inderdaad aantrok, werd Lubbers beloond met een spectaculaire verkiezingszege (1986) en zongen de beleidsmakers de lof van de vrije markt. Hun streven was deregulering. Overheidsbedrijven werden geprivatiseerd, om te beginnen de PTT, later de spoorwegen en de woningcorporaties.

Naast de verzuilde omroepen groeide een woud aan commerciële zenders zoals RTL; het aandeel van publieke zenders nam snel af. Het geloof in de maakbare samenleving met haar bureaucratie paste niet meer bij de tijdgeest. De idee van de zelfredzame mens won terrein. Het werd na 1980 mode te spreken van het ik-tijdperk. Persoonlijke ontplooiing, zelfverwerkelijking, individualisme waren trends waar gewiekste reclamemakers wel raad mee wisten. 'Gewoon jezelf zijn!' was de leus (ook van de VVD).

De samenleving was toleranter geworden. Geboortebeperving was normaal, abortus vrijwel legaal. Ongehuwd samenwonen alom geaccepteerd. Het homohuwelijk werd in 2000 gelegaliseerd. Coffeeshops openden hun deuren. Het traditionele gezin was niet langer de hoeksteen van de samenleving.

De kleine christelijke partijen verafschuwden die trends, en het CDA pleitte bij monde van Van Agt voor een ethisch reveil, met respect voor normen en waarden. Buiten eigen kring ondervonden zij

weinig weerklank. De song *15 miljoen mensen* uit 1996 (een reclamespot voor de Postbank) werd een nummer 1-hit. Kennelijk herkenden velen zich in het beeld van het vrijgevochten landje, wars van betutteling. '15 Miljoen mensen, op dat hele kleine stukje aarde, die schrijf je niet de wetten voor, die laat je in hun waarde.' Wat een contrast met de tucht en ascese van de jaren vijftig!

Paarse coalitie

In 1994 was Lubbers' magie uitgedoofd. Een forse verkiezingsnederlaag van het CDA maakte een nieuwe combinatie mogelijk: de paarse coalitie onder premier Kok (PvdA, D66 en VVD). Voor het eerst sinds 1918 gingen de christendemocraten in de oppositie. Onder het motto 'werk, werk en nog eens werk' zette Kok feitelijk het werk van Lubbers voort: lastenverlichting, aflossing van de staatsschuld, verdere privatisering. Wel kwamen er melkertbanen en huursubsidies. Kok was een goede manager van zijn ploeg, maar miste de bevoegenheid van Den Uyl. Hij verklaarde zijn 'ideologische veren' te hebben afgeschud. In 1998 werd hij beloond met een ruime stembuszege en kon paars worden geprolongeerd. Zo welgemoed als Kok II van start ging, zo aangeslagen bood de premier in 2002 het ontslag van zijn ploeg aan. Zij aanvaardde medeverantwoordelijkheid voor het bloedbad-Srebrenica (1995) waarover een NIOD-rapport was verschenen. De Nederlandse VN-blauwhelmen hadden de moord op ruim 7000 Bosnische moslims niet weten te voorkomen. Daarna stelde Nederland zijn internationale ambities bij.

Inmiddels waren nieuwe problemen manifest. Niet iedereen profiteerde van de groei, of kon het tempo van de digitale revolutie bijbenen. Computers, laptops en mobiele telefoons stonden haast iedereen ten dienste. De introductie van internet ►

Minister Rita Verdonk steekt haar hand uit naar een imam, maar die weigert haar hand te schudden vanwege zijn geloofsovertuiging. Foto: Olaf Kraak, ANP.

vanaf de jaren negentig zorgde voor een revolutie in koopgedrag, onderwijs, vrijetijdsbesteding en informatiewinning. De globalisering zou zonder het wereldwijde web nooit zo'n hoge vlucht hebben genomen. De leefstijl veranderde wederom ingrijpend, maar niet voor iedereen. Voor de één impliceerde globalisering studiekansen in het buitenland, voor de ander angst voor ontslag of ondergraving van de vertrouwde werk- en leef sfeer. Zwartkijkers vreesden effect van het Akkoord van Schengen (1985) dat vrij verkeer tussen 26 Europese landen invoerde. Daarmee werden grenscontroles opgeschort. Dit vergemakkelijkte migratie. Economen wezen juist op het belang van immigratie voor het behoud van de welvaart. Veel allochtone jongeren wisten vanuit een achterstandssituatie de weg naar de universiteit of goede banen te vinden. De nieuwe islamitische scholen wezen echter in de richting van nieuwe verzuiling. Migrantenfamilies bleven vaak onderaan de maatschappelijke ladder hangen. In oudere stadswijken van grote steden trokken zij vooral op met mensen uit de eigen groep. In 2000 luidde de publicist Paul Scheffer de noodklok over 'het multiculturele drama' en wat hij zag als een fatale tweedeling in een verkrampte samenleving. Zijn pleidooi voor een actiever beleid gericht op integratie van migranten was een *wake-up call* voor beleidsmakers. Sinds 2007 is inburgering (middels cursussen) verplicht voor nieuwe immigranten. De terreuraanslagen van 11 september 2001 door moslimextremisten op de machtssymbolen van Amerika schokten de wereld. Zij leidden tot debatten over de plaats van de islam in de moderne, gesecculariseerde samenleving. Hoe waren de conservatieve uitspraken van imams over rechten voor homo's en vrouwen te rijmen met de open, tolerante westerse samenleving? In de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 kreeg Pim Fortuyn de volle media-aandacht. Deze excentrieke populist noemde de islam een achterlijke godsdienst. Vlak voor de verkiezingsdatum werd hij doodgeschoten door een fanatieke milieuactivist: de eerste politieke moord in ons land sinds eeuwen. Nederland was in shock.

Op 2 november 2004 werd de filmmaker Theo van Gogh op klaarlichte dag vermoord door een Amsterdamse moslimfundamentalist, als vergelding voor een anti-islamfilm. Opnieuw heftige reacties! 'Paarse' politici en publicisten ontvingen doodsb bedreigingen. De nieuwe islamvijandige PVV van Geert Wilders spon er garen bij. Zijn aanhang werd gevormd door autochtone kiezers die het gevoel hadden dat Nederland hun eigen land niet meer was, en de multiculturele samenleving een misbaksel. In 2005 stemde 62 procent van de bevolking tegen de Europese Grondwet, een signaal van verzet tegen Europese samenwerking en multiculturalisme. Wie zou de kloof tussen burgers en politiek slechten?

In 2008 trof een nieuwe economische crisis ons land, na een huizen crisis in de VS. Banken leenden elkaar geen geld meer uit, de overheden moesten bijspringen met spoedovernames. Deze kredietcrisis veroorzaakte banenverlies (tot 2013) en verscherpte de maatschappelijke tegenstellingen. Maar per saldo bleef Nederland een welva rend, egalitair en gelukkig land. De titel van een recente analyse die deskundig allerlei sombere mythes weerlegt over Nederland luidt: 'Met ons gaat het nog altijd goed.'⁶ ■

Literatuur

- James C. Kennedy**, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017), hoofdstuk 7, 'Een progressief gidsland'.
- James C. Kennedy**, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kees Lunshof**, *Van polderen en polariseren. Dertig jaar Nederlandse politiek* (Amsterdam 2004).
- Hans Righart**, *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Piet de Rooy**, *Alles! En wel nu! Een geschiedenis van de jaren zestig* (Amsterdam 2020).
- Maarten van Rossem, Ed Jonker en Luuc Kooijmans**, *Een tevreden natie. Nederland van 1945 tot nu* (Baarn 1993).
- Kees Schuyt en Ed Taverne**, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).
- Dik Verkuil**, *De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987* (Amsterdam 2019).
- J.J. Woltjer**, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992), pp 233-518.

⁶ Auteur: Peter Hein van Mulligen (Amsterdam 2020).

**Revolutionaire tijden.
Politiek en idealen rond
1800**

René Koekoek

Vier brandhaarden worden belicht in dit boek: de opstandige koloniën in Noord-Amerika, de revolutiemaanden in Parijs, de opstand op Haïti en de pogingen om de Bataafse Republiek vorm te geven. Mooi overzicht en mooie vergelijkingen.

Ambo|Anthos | € 22,99

**Haagse jaren.
De politieke memoires
van Ruud Lubbers**

Theo Brinkel

Prima bruikbaar boek voor in de lessen over de context 'Nederland'. Het boek geeft een mooi inkijkje in de Nederlandse politiek en ook in de relatie tussen Lubbers en andere regeringsleiders.

Ambo|Anthos | € 24,99

**Allen tegen allen.
De lange winter van
1933 en het ontstaan van
de Tweede Wereldoorlog**

Paul Jankowski

Het boeiende aan dit boek is dat de schrijver niet alleen kijkt naar het aan de macht komen van Hitler, maar tevens zijn blik werpt op wat er bijvoorbeeld in Japan, Frankrijk en de Oekraïne gebeurde.

Spectrum | € 42,99

**Peter de Grote.
Een biografie**

Robert K. Massie

Met deze biografie won de schrijver de prestigieuze Pulitzerprijs. En terecht. Prachtverhaal over deze tsaar, die hervormingen doorvoerde, maar tegelijkertijd erg gehecht was aan het pluche van zijn troon. Koste wat het kost moest de macht behouden worden.

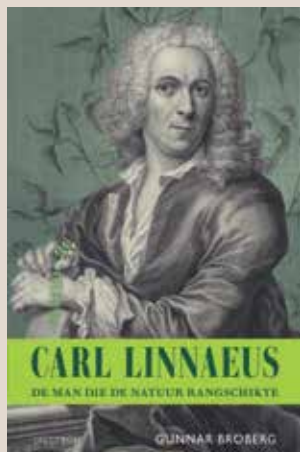
Omniboek | € 28,50

**Carl Linnaeus.
De man die de natuur
rangschikte**

Gunnar Broberg

God schiep, Linnaeus organiseerde. Een mooie omschrijving, door Linnaeus zelf bedacht overigens. De arts die in 1707 werd geboren groeide uit tot een systematicus van de natuur. Boeiende man.

Spectrum | € 39,99

**Dr. Hendrik Muller.
Wereldreiziger voor het
vaderland (1859-1941)**

Dik van der Meulen

Dat Van der Meulen een goeie pen heeft, weten we van zijn biografie over koning Willem III. De (relatief) onbekende Hendrik Muller wordt in dit boek tot leven gewekt. Een boeiende persoon die vele continenten bezocht (en niet altijd als diplomaat); hij leefde met twee vrouwen samen (één voor in de winter en één voor in de zomer, dat werd door de buitenwereld destijds niet echt gewaardeerd).

Querido | € 32,99

**De veertigjarige oorlog,
1672-1712**

Olaf van Nimwegen

Zo'n veertig jaar lang was de Republiek verwickeld in een strijd met het Frankrijk van de Zonnekoning. Door hardnekkig vast te houden aan de zuidgrens kon Lodewijk XIV zijn ideaal van een Groot-Frankrijk niet verwezenlijken.

Prometheus | € 25,00

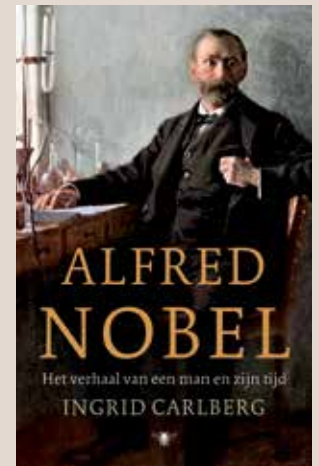
**Ik was erbij. Dwang-
arbeider in Duitsland,
1942-1945**

A.F. van Ravesteijn

Net na het verschijnen van zijn debuut overleed de schrijver op 95-jarige leeftijd. Hij beschrijft zijn relaas van het gedwongen werken

in Duitsland. Het laat mooi van binnenuit zien hoe het dwangarbeiderschap in elkaar stak, en dat veel Duitsers geen fanatieke nazi's waren.

Cossee | € 39,99

**Alfred Nobel.
Het verhaal van een man
en zijn tijd**

Ingrid Carlberg

De prijs is bekender dan de persoon naar wie de prijs is vernoemd. Ondanks een armoedige jeugd groeit Alfred uit tot een ondernemer van formaat. Nadat hij het dynamiet heeft uitgevonden gaat hij zijn invloed gebruiken om de vrede te promoten.

De Bezige Bij | € 49,99

**De Franse Revolutie en
het christendom. De
gewelddadige scheiding
tussen kerk en staat**

Pierre Trouillez

De connaisseur van het christendom (lees ook zijn boek over het middeleeuwse christendom) beschrijft hoe de atheïstische revolutionairen in botsing kwamen met de rooms-katholieke kerk ten tijde van de Franse Revolutie.

Omniboek | € 28,50 ■

Onder redactie van
Ben Vriese.

Hein Klemann

Hein Klemann is professor Sociale en Economische Geschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Hij doet momenteel onderzoek naar de relatie tussen Nederland en Duitsland vanaf 1870 en naar de verbinding van Rotterdam met het Ruhrgebied.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Leerlingen bijbrengen dat het verleden wordt gevormd door de vragen die wij stellen.

De Rotterdamse haven rond 1900.
Foto: Carl Emil Mögle.

Als u morgen (opnieuw) een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Ik heb nog verschillende onderzoeken op de plank liggen. Ik ben met een geschiedenis van Haarlem bezig. Al jaren schrijf ik wekelijks een column over lokale historische onderwerpen in het *Haarlems Dagblad*. In de loop van de jaren is mij duidelijk geworden dat de bundel *Deugd boven Geweld*, die uitkwam in 1995 bij gelegenheid van het feit dat het 750 jaar geleden was dat Haarlem stadsrecht kreeg, veel interessante artikelen bevat, maar geen eenheid is. Een andere historische overzichtsstudie over de stad is

er eigenlijk niet. Ik ben die nu aan het schrijven.

Verder liggen er een aantal hoofdstukken voor een studie over tweehonderd jaar Nederlands-Duitse relaties. Al die tijd zijn de economische relaties zeer intens en hield Nederland de Duitsers op armlengte. Thans zijn de economische relaties duidelijk minder van belang. De groeicijfers tussen de beide economieën liepen vanaf de negentiende eeuw tot 1990 parallel en daarna niet meer, wat wordt veroorzaakt door het feit dat de Ruhrgebied goeddeels is ontmanteld en de relatie tussen dat gebied en zijn haven Rotterdam daardoor minder belangrijk is geworden. Niettemin haalt Nederland de politieke relaties sinds de jaren negentig aan. Het is moeilijk daar een rationele verklaring voor te geven.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis heeft twee kanten. In de eerste plaats kan men door de geschiedenis te bestuderen andere samenlevingen leren kennen, waarin mensen op heel andere wijze omgingen met vragen die in elk mensenleven en in elke samenleving spelen. Hoe ging men om met geweld, misdaad, discriminatie, ongelijkheid en het feit dat onze middelen nooit genoeg zijn om alle behoeften te dekken? Hoe verwerkten mensen het leed waarmee ze werden geconfronteerd en hoe gingen ze om met hun eigen vergankelijkheid? Een ander nut van geschiedenis is dat uit vooral de meer recente geschiedenis te begrijpen valt hoe onze samenleving zich heeft gevormd en waarom bepaalde zaken zo zijn als ze zijn. Dat is geen reden om de oplossingen die ooit zijn ontstaan intact te laten, maar wel een methode om te zien waar rekening mee moeten

FOTO: LISA BREEN

worden gehouden als we zaken veranderen. Toen in de jaren negentig de vraag opkwam of openbare nutsbedrijven moesten worden geprivatiseerd, stelde niemand zich de vraag waarom die ooit door de overheden – veelal lokale overheden – naar zich toe waren getrokken. Dat was dom. Geschiedenis is voor mij vooral een methode om de eigen samenleving te begrijpen. Het is voor mij een reflex om, als ik iets niet begrijp, te bekijken hoe dat zo is ontstaan.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Ik heb niet zo veel met zulke vormen van geschiedervaring. Ik heb uiteraard, toen ik daar in de buurt was, Buchenwald en Theresienstadt bezocht, maar terwijl ik erg emotioneel word als ik teksten lees over wat daar voor verschrikkingen hebben plaatsgevonden, word ik niet gegrepen door enige ervaring op die plek.

Hoe vindt u dat geschiedenis en staatsinrichting aan een middelbare school moeten worden gedoceerd?

Ik vond het erg fijn al op de middelbare school te leren dat het geschiedverhaal zoals dat werd verteld een interpretatie was en niet een eeuwige waarheid, maar ik weet niet of dat voor alle soorten middelbaar onderwijs een geschikte vorm is.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Wie ik nog steeds fascinerend vind, is Hans Max Hirschfeld, de secretaris-generaal van het departement Handel, Nijverheid en Scheepvaart tijdens de bezetting. Hij was zo nuchter analytisch dat hij voor Nederland heel veel zaken wist te regelen, zich niet bemoeide met zaken waarvan hij begreep dat hij daar bij de Duitse bezetter toch niets kon bereiken – waaronder de Jodenvervolgning – en daardoor na de oorlog werd uitgekotst. Ook dat zag hij aankomen. Het was die prijs die hij meende te moeten betalen.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de scholen waar u op hebt gezeten?

Ik herinner mij vooral de schoolplaten, en dan met name die van de overwintering op Nova Zembla. Het staat mij overigens nog bij dat ik geen idee had wat die Hollanders daar in die ellendige kou eigenlijk moesten. Van het onderwijs op de middelbare school weet ik uiteraard veel meer. Net als voor vele historici staat aan het begin van mijn carrière een goede geschiedenisleraar, Marlies Quaedvlieg. Ik heb nog geregeld contact met haar. Het intrigeerde mij hoe zij ons probeerde uit te leggen dat er natuurlijk feiten zijn waarover niet viel te twisten, maar dat een geschiedbeeld wordt bepaald door met name de historicus die de feiten selecteert en ordent.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Toen ik eerstejaars was las ik *The World in Depression* van Charles P. Kindleberger. Die P. staat overigens voor Poor, wat ongelukkig genoemd mag worden voor een econoom. Kindleberger beschrijft daarin het ontstaan van de depressie van de jaren dertig, waarbij hij de nadruk legt op het feit dat de Britten niet langer in staat waren leiding te geven aan de wereldeconomie en de Amerikanen weigerden om de rol die daardoor vrijviel, en die alleen zij konden bekleden, op zich te nemen. Door dit gebrek aan leiderschap zou de wereld in de ellende zijn gestort. In datzelfde jaar, 1976, moest ik als eerstejaarsstudent geschiedenis aan de Vrije Universiteit het bundeltje *Van Stapelmarkt tot Welvaartsstaat* bestuderen. In zijn inleiding schreef de redacteur, prof. dr. P.W. Klein, dat het *'in de praktijk van het historisch onderzoek [...] aanzienlijk minder eenvoudig [is] de oorzaken van groei en stagnatie op het spoor te komen dan het geval is in het kader van de simplificerende, abstraherende theorie. [...] Niet de geringste verdienste van de economische geschiedschrijving op dit terrein is het, dat zij door middel van concreet gericht onderzoek telkens in staat blijkt de praktische waarde van theoretisch-economische modellen te relativeren. Anderzijds maakt zij daarvan echter – impliciet of expliciet – een vruchtbaar gebruik*

bij het vergroten van het inzicht in de chaos der werkelijkheid'. De eerstejaars die ik was, kreeg hier een geschiedbeeld voorgeschoteld dat ver afstond van mijn wat vage romantische ideeën daarover. Het dwong mij na te denken over hoe processen zich ontwikkelden en structuren de werkelijkheid bepaalden, en vooral om meer over economische geschiedenis te lezen. Uiteindelijk leidde dit ertoe dat ik naast geschiedenis, ook economie ging studeren.

'Het intrigeerde mij hoe de leraar ons probeerde uit te leggen dat een geschiedbeeld wordt bepaald door de historicus die de feiten selecteert en ordent'

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Het interbellum blijft een periode die fascineert, omdat toen alles wat mis kon gaan, en waarvan iedereen met gezond verstand kon aan zien komen dat ze mis moesten gaan, ook misging. Niemand leek in staat de grootste fouten te voorkomen. Ik moet zeggen dat dit mij sinds het aan de macht komen van Donald Trump in Amerika weer meer is gaan fascineren. Ook hier zien wij dat een man die alleen maar stommiteiten uithaalt en werkelijk niets positiefs heeft bijgedragen, nog steeds het vertrouwen geniet van ruim 40 procent van de bevolking en zelfs van een nog hoger percentage van de kiezers...

Stel u zou minister van Onderwijs worden in een nieuw te vormen kabinet, wat zou u voor het geschiedenisonderwijs ingevoerd willen zien?

Het onderwijs moet vooral laten zien dat de samenleving die wij thans kennen is gevormd door allerlei historische ontwikkelingen en dat wij dus om die samenleving te begrijpen de geschiedenis in moeten duiken. ■

De overwintering op Nova Zembla, schoolplaat door J.H. Isings.

Ben Vrieseema is hoofdredacteur van Kleio.

Hoe de klant koning werd

De naoorlogse consumptiemaatschappij (1948-2008)

Dwars door alle maatschappelijke verschillen heen groeide naoorlogs Nederland uit tot een consumptiemaatschappij. Nederlanders kregen meer te besteden en hadden keuze uit een steeds ruimer aanbod. Maar de verandering behelsde meer. De consument kwam centraal te staan in hoe we over de samenleving denken. Zozeer zelfs dat de oplossing voor de kwalijke gevolgen van consumptie voor mens en milieu vooral bij de consument zelf gezocht wordt.

Peter van Dam is docent geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Kort na de oorlog braken beleidsmakers in Nederland zich het hoofd over de vraag hoe ze van Nederlanders betere consumenten konden maken. Hoe konden ze mensen helpen om afscheid te nemen van een mentaliteit waarin schaarste centraal stond? Hoe ze zover te brengen om hun geld zo rationeel mogelijk te besteden? Consumenten moesten zich aanpassen aan een situatie waarin overvloed de norm was om de economie op volle toeren te laten draaien. Consumptie is uiteraard van alle tijden. Toen de Engelse diplomaat William Aglionby in 1685 door de Republiek reisde, schreef hij over de opmerkelijke rijkdom waarin mensen daar leefden en de grootschalige handel in consumptieproducten als boter, kaas, textiel en vis. De industriële revolutie van de negentiende eeuw bracht meer producten binnen handbereik van een grotere groep mensen. Door zich te organiseren in verbruikcoöperaties die samen producten inkochten, probeerden mensen met beperkte middelen vanaf de tweede helft van die eeuw greep te krijgen op de kwaliteit en prijs van alledaagse benodigdheden. Deze coöperaties groeiden uit tot invloedrijke organisaties, die op hun hoogtepunt samen bijna een half miljoen leden hadden. In naoorlogs Nederland werden ze echter overvleugeld door een nieuwe vertegenwoordiger van de consument: de Consumentenbond. Het verschil met de verbruikcoöperaties was tekenend voor de opkomst van de consumptiemaatschappij. De Consumentenbond behartigde nadrukkelijk de belangen van alle Nederlandse burgers, ongeacht hun geslacht, klasse of levensbeschouwing. De consument stond voorop.

Meer geld

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg consumptie een nieuwe vorm en een andere plaats. Vanaf de jaren vijftig tot in de jaren zeventig nam het besteedbaar inkomen van huishoudens snel toe. Al gauw was voor vrijwel alle Nederlanders niet meer de vraag of kleding en voedingsproducten te krijgen waren, maar welke kleren mensen wilden dragen en wat ze graag wilden eten. Bovendien kwamen er allerlei nieuwe producten op de markt.

Denk bijvoorbeeld aan de televisie, waaraan een venster in de Canon van Nederland is gewijd. Vanaf 1948 experimenteerde Philips met tv-uitzendingen, in oktober 1951 was de eerste officiële landelijke uitzending van de Nederlandse Televisie Stichting te zien. Aanvankelijk keken mensen nog vaak bij de bureaus naar de dure, kleine zwart-witschermen, twintig jaar later had bijna ieder huishouden er zelf één staan.¹

De stijgende welvaart veranderde niet alleen het dagelijks leven van mensen in Nederland. Consumptie kreeg ook een belangrijke plaats in het denken over de samenleving. Al in de eerste ramingen voor de wederopbouw van Nederland na 1945 werd uitgebreid geschreven over de verwachte en gewenste ontwikkeling van de consumptie van huishoudens. Hoe belangrijk dit perspectief zou worden is goed te zien in het belang van berekeningen van de 'koopkracht' door het in 1945 opgerichte Centraal Planbureau.

Boven: Met 'Zelfverzorging door eigen winkels en fabrieken' wilde de coöperatieve beweging producten van goede kwaliteit betaalbaar maken voor haar eigen leden. Bron: Koninklijke Bibliotheek.

Rechterpagina: Een demonstratie van Knorr-producten in de supermarkt van de Gebroeders Van Woerkom in 1956. Fotografie: J.F.M. Trum. Bron: Regionaal Archief Nijmegen.

Tegenwoordig zijn berekeningen van het effect van het regeringsbeleid op de koopkracht niet meer weg te denken uit de berichtgeving rondom Prinsjesdag. Zeker in tijden waarin de lonen niet of nauwelijks stegen, zoals in de jaren vijftig en tachtig, was koopkracht een cruciale stelschroef: als de koopkracht niet daalde, waren stagnerende lonen acceptabel. Zo werd een ambitieus plan van oppositieleider Joop den Uyl om de werkloosheid terug te dringen in 1978 door de regering gedisqualificeerd, omdat de koopkracht van modale werknemers 'niet gehandhaafd zou kunnen worden' – met die berekening was Den Uyl het overigens bepaald niet eens.² Omgekeerd waardeerde het sociaaldemocratisch georiënteerde *Het Vrije Volk* op Prinsjesdag in 1988 de snoeiharde bezuinigingen onder premier Ruud Lubbers en minister van Financiën Onno Ruding, omdat die naar verwachting het komende jaar een gemiddelde stijging van de koopkracht van consumenten met enkele procenten mogelijk hadden gemaakt.³

Klant is koning

In de winkel kreeg de consument eveneens een prominente plaats. 'De klant is koning' – de slogan die Ford in de jaren twintig muntte – werd al gauw gemeengoed in Nederland. Het is achteraf gezien opmerkelijk dat juist producenten van gestandaardiseerde producten als de aan de lopende band geproduceerde Ford de klant meer op de voorgrond plaatsten. Wellicht hadden verkopers het gevoel dat ze extra moeite moesten doen om klanten te trekken wanneer hun koopwaar minder onderscheidend was. De acceptatie van gestandaardiseerde waren werd versterkt

door de Tweede Wereldoorlog: producenten en consumenten raakten door oorlogsproductie en -distributie bekend met standaardverpakkingen, rantsoenering en efficiënte distributie.

De verspreiding van dergelijke producten zou het dagelijks leven ingrijpend veranderen. In de traditionele kruidenierswinkels waren klanten aangewezen op het winkelpersoneel, dat gewenste artikelen aanreikte, afwoog en afrekende. De zelfbedieningswinkel maakte daar een einde aan. De eerste zelfbedieningswinkel van Nederland opende in 1948 zijn deuren in Nijmegen. De winkel van de Gebroeders van Woerkom prees op een poster deze nieuwe aanpak zelfverzekerd aan: klanten hoefden minder lang te wachten, ze mochten zelf kiezen, hadden een beter overzicht en waren bovendien voordeliger uit. In zulke winkels paktten klanten zelf wat ze wilden kopen, legden het in een mandje en rekenden het af bij de kassa. Producten als boter en koffie waren in de jaren na de oorlog nog 'op de bon' en moesten daarom nog wel aan de toonbank besteld worden. Nog hetzelfde jaar startte Dirk van den Broek een vergelijkbare winkel in Amsterdam, vier jaar later deed Albert Heijn hetzelfde. Zelfbedieningswinkels waren geen supermarkten zoals we die nu kennen, want tot in de jaren zestig konden winkeliers op weinig plaatsen over de benodigde grote winkelpanden beschikken.⁴

Openingstijden

In zelfbedieningswinkels waren consumenten grotendeels op zichzelf aangewezen. Zij kregen er meer keuzevrijheid en betaalden een lagere prijs in ruil voor een minder persoonlijke behandeling ►

¹ 'De televisie: de wereld op je scherm', www.canonvannederland.nl/televisie, 18-8-2020.

² 'Plan Den Uyl: forse daling werkloosheid', *Trouw*, 30-6-1978.

³ 'Werkenden eten mee uit vollere ruif van flourerende economie', *Het Vrije Volk*, 20-9-1988.

⁴ Gerard Rutte en Josee Koning, *Zelfbediening in Nederland. Geschiedenis van de supermarkttoekomst* (Baarn 1998).

en gestandaardiseerde producten. Die ontwikkeling spiegelt een bredere trend: als klant zelf (moeten) kiezen werd de norm. Ook in het openbare leven nam consumeren een steeds prominenter plaats in. In 1930 waren de winkeltijden wettelijk beperkt om concurrentie door lange openingstijden te voorkomen en acceptabele werktijden voor werknemers te garanderen. Die wet werd in 1951 aangescherpt: winkels moesten om zes uur 's avonds sluiten en sluiting op zondag werd verplicht. Tegen die beperkingen kwam echter steeds meer verzet: de verplichte winkelsluiting om 18.00 uur maakte het voor het groeiende aantal tweeverdienershuishoudens moeilijk om inkopen te doen. De efficiënte werkwijze in veel winkels maakte het ook mogelijk om langer open te zijn zonder dat individuele personeelsleden langer hoefden te werken – hun taken konden door anderen worden overgenomen.

Een verruiming kwam er echter niet zonder slag of stoot. 'De verplichte sluiting van winkels om 18.00 uur is een sociale verworvenheid die niet op grond van questieuze economische motieven mag worden opgeofferd,' adviseerde de Sociaal-Economische Raad in 1972. Pas in de jaren tachtig kwam daar beweging in door een combinatie van motieven: tweeverdieners, eenoudergezinnen en eenpersoonshuishoudens hadden behoefte aan mogelijkheden om na het werk nog boodschappen te doen. Een verruiming van de openingstijden zou daarnaast meer werkgelegenheid opleveren. Door bovendien ruimte te laten voor plaatselijke variatie kon veel van de weerstand worden omzeild.

Gevoelig bleef de zogenaamde 'koopzondag'. Lange tijd konden alleen in uitzonderlijke gevallen winkels op zondag open zijn, bijvoorbeeld met het oog op toeristen. Ondanks verzet van de christelijke partijen (inclusief het CDA) zette D66-minister Hans Wijers in 1995 een wetwijziging door die twaalf koopzondagen per jaar mogelijk maakte. Sinds 2013 mogen gemeenten helemaal zelf bepalen wanneer winkels open mogen zijn; het maximum van twaalf zondagen werd losgelaten. Inmiddels is de discussie over winkeltijden ingehaald door de opkomst van het online winkelen. In 1999 lanceerde mediaconcern Bertelsmann in Nederland de internetboekwinkel Bol.com, die al snel ook cd's en elektronica ging verkopen. Deze webwinkel ontwikkelde zich tot een platform waar ook anderen producten konden aanbieden. In 2016 had het bedrijf meer dan een miljard euro omzet. Een jaar eerder zette de Amerikaanse grote broer Amazon al meer dan honderd miljard dollar (zo'n negentig miljard euro) om. Deze uitermate succesvolle webwinkels zijn niet meer weg te denken uit het dagelijks leven van veel Nederlanders, die ook steeds massaler hun dagelijkse boodschappen op internet beginnen te bestellen. Door deze ontwikkeling is consumeren minder dan ooit aan vaste tijden gebonden.

Mens en milieu

Stijgende inkomens, een groeiend aanbod en nieuwe verkoopmethoden gaven het dagelijks leven sinds de jaren vijftig een ander aanzien. Met televisies, personal computers, mobiele telefoons en tablets konden Nederlanders de hele wereld in

Werkgroep Denken en Doen schenkt gratis koffie op het Rokin in Amsterdam voor de 'derde-wereld'-winkel om aandacht te vragen voor de situatie van koffieboeren, 29 juni 1971. Fotocollectie Anefo, Nationaal Archief.

huis halen. Figuurlijk, maar ook letterlijk, want zeker sinds de jaren zeventig raakte de mondiale economie nauw vervlochten. In de jaren vijftig draaide internationale handel nog vooral om grondstoffen als olie, kolen en staal. Huishoudens waren voor koffie, thee en chocola op landen ver weg aangewezen. De toenemende schaal van productie en de liberalisatie van markten leidde tot een ongekende groei in internationale handelsstromen. Die groei maakte nog meer producten tegen lagere prijzen beschikbaar. Al leidde het verschuiven van productie naar landen met een lager loonpeil in Nederland soms ook tot het verlies van banen. Bovendien raakten de omstandigheden waaronder het voedsel en de kleding die mensen kochten werden geproduceerd buiten beeld. Uitbuiting van mens en milieu om maar zo goedkoop mogelijk te produceren, werd zo grotendeels onzichtbaar voor consumenten in Nederland. Consumptie werd in het naoorlogse Nederland zo belangrijk, dat critici die samenleving sinds de jaren vijftig als 'consumptiemaatschappij' gingen bestempelen. Veelgelezen denkers als Theodor Adorno, Max Horkheimer en Herbert Marcuse bekritiseerden de eenvormigheid en kortzichtigheid van mensen die zich tegoed deden aan de consumptie van massaal geproduceerde producten. In Nederland vertaalden activisten dergelijke kritiek naar ludieke acties. Zo nam in Amsterdam Robert Jasper Grootveld de sigarettenindustrie op de korrel, aanvankelijk door sigarettenreclames te bekladden met de K van kanker. Vanaf 1964 organiseerde hij heuse happenings, waarbij de zelfbenoemde 'antirookmagiër' zaterdag klokslag twaalf uur verscheen, bezwerend om het door de Hunter Cigarette Company geschonken standbeeldje voor het Amsterdamse Lieverdje trok, met de toeschouwers de 'ugge-ugge-song' zong en 'publicity' scandeerde.⁵ Met dergelijke acties inspireerde Grootveld een groep activisten die vanaf 1965 als provo bekend zou komen te staan. Maar provo's waren zeker niet de enigen die kritiek hadden op de nieuwe vorm en betekenis van consumptie in Nederland. Veel van die kritiek kwam samen in de zogenaamde 'wereldwinkels', die vanaf 1969 overal in Nederland en al snel ook in buurlanden hun deuren openden. Tegenwoordig denken we bij wereldwinkels misschien aan 'fairtrade cadeauwinkels', maar de vrijwilligers die in de jaren zeventig een wereldwinkel begonnen beschouwden ze eerder als actiecentra. Vaak beschikten ze niet eens over een echte winkel, maar trokken ze eropuit met een bakfiets of stonden ze wekelijks met een kraampje op een markt. Rondom wereldwinkels kwam een bont gezelschap bijeen om samen acties te plannen, met elkaar te discussiëren en aandacht te vragen voor allerlei maatschappelijke problemen. Veel van die problemen waren direct verbonden met de opkomst van een consumptiemaatschappij:

oneerlijke handelsverhoudingen, het ontbreken van solidariteit tussen consument en producent, overdaad, een gebrek aan authenticiteit en milieuvervuiling.

Eerlijke handel

De beweging voor eerlijke handel waaruit het initiatief om wereldwinkels op te richten voortkwam, richtte zich allereerst tegen de oneerlijke structuren van de wereldhandel. Rondom producten als koffie, rietsuiker en chocola kaartten activisten aan dat de boeren een veel te lage prijs voor hun gewassen kregen, terwijl grote internationale bedrijven er met de winst vandoor gingen.

'Uitbuiting van mens en milieu om maar zo goedkoop mogelijk te produceren, werd zo grotendeels onzichtbaar voor consumenten in Nederland'

Wereldwinkelgroepen verkochten zulke producten allereerst om aandacht voor de situatie van de producenten te vragen. Daarom waren naast koffie, suiker en handwerkproducten bij veel wereldwinkels vooral ook boeken en folders te koop. Op die manier konden geïnteresseerden zich verdiepen in de problematiek en er aandacht voor vragen. In de loop van de jaren zeventig verkochten ze daarbij steeds vaker koffie, chocola en andere producten van producenten die door de verkoop ook praktisch gesteund werden. Die steun werd ook zichtbaar gemaakt door wereldwinkeliers die met vele bonte posters hun winkelpanden, bakfietsen en kraampjes volhingen. Zo hekelden deze activisten niet alleen oneerlijke handelsverhoudingen, maar probeerden ze ook een band tussen consumenten en producenten te smeden. Wie in de jaren zeventig een wereldwinkel bezocht, zal naast de vele posters en de opvallende mengelmoes van jonge tot oude aanwezigen zeker ook de karige inrichting zijn opgevallen. Wereldwinkels zetten zich aanvankelijk bewust af tegen de commerciële insteek van gewone winkels. Dat afzetten was deel van een bredere kritiek op de overdaad aan consumptie die in de jaren zeventig overal om de wereldwinkels heen zichtbaar werd. De wereldwinkel was uitdrukkelijk niet een plaats waar producten zo aantrekkelijk mogelijk gepresenteerd werden om klanten te verleiden. De producten die verkocht werden, lieten ook een nostalgische kritiek op de nieuwe vormen van consumptie zien. Het werk van rietvlechters, houtsnijders en andere handwerkers werd aangeprezen als authentiekere dan de massaproducten die in gewone winkels gangbaar waren geworden. Eerlijke handel-pionier Paul Meijs, die de eerste importonderneming op dit gebied opzette, beklemtoonde dat juist dit handwerk geschikt was om mensen ►

⁵ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995), 192-196.

Paul Meijs, *Ontwikkelingsstrategie van S.O.S. voor de periode 1970-1980* (Kerkrade 1971), 44.

bij de problemen van producenten te betrekken, 'omdat zij iets zeggen over cultuur, geschiedenis en traditie van de landen van oorsprong'.⁶ Tussen de boeken en folders in veel wereldwinkels lagen in de jaren zeventig en tachtig ook een aantal kookboeken. Niet de mooie hoogglansuitgaven die er tegenwoordig te krijgen zijn, maar pockets en goedkope drukken met titels als *Eten van moeder aarde* en *Aartappel en kiribat*. In dergelijke boeken werd uitgelegd waarom het beter was zich natuurlijk te voeden, niet te veel vlees te eten met het oog op de ecologische voetafdruk en zich te verdiepen in de eetcultuur van mensen in andere

'Wie eerlijke koffie koopt, pleit voor eerlijke handel. Iets in je winkelmandje leggen, kon zo een politieke daad worden'

delen van de wereld, waar vaak heilzame tijd en aandacht aan de maaltijd werd besteed. Dergelijke kookboeken wezen daarmee op de haast, maar ook op de nadelige gevolgen voor het milieu en de medemens van de westerse overdaad. Bij veel wereldwinkelgroepen stond het milieu hoog op de agenda. Leden namen deel aan demonstraties tegen kernenergie, verkochten toilettrollen van gerecycled papier en vroegen aandacht voor de acties van organisaties als Greenpeace.

Allemaal consument

Aan het einde van de jaren tachtig vonden eerlijke handelsactivisten een nieuwe manier om hun producten aan de man te brengen: reguliere

koffiehandelaren konden koffie die ze onder eerlijke voorwaarden hadden aangekocht in de supermarkt verkopen met een *Max Havelaar*-keurmerk. Zo kwam de koffie dicht bij een grote groep klanten en konden bovendien veel meer bedrijven een bijdrage leveren aan eerlijke handel. In dit initiatief is ook goed te zien hoe het idee dat we allemaal consumenten zijn de samenleving veranderde. Het idee van het *Max Havelaar*-initiatief was dat mensen door iets te kopen een signaal konden afgeven. Wie eerlijke koffie koopt, pleit voor eerlijke handel en draagt daar meteen een klein beetje aan bij. Iets in je winkelmandje leggen, kon zo een politieke daad worden. Het maakte ook zichtbaar dat we door middel van onze dagelijkse boodschappen in verbinding treden met mensen van over de hele wereld en stelde klanten in de supermarkt voor de vraag welke verantwoordelijkheid daarbij hoorde.

De vraag naar de gevolgen van ons huidige consumptiepatroon voor mens en milieu is sindsdien alleen maar dringender geworden. Bij de productie van producten die we als alledaags zijn gaan beschouwen – voedsel, kleding, elektronica – staat veelal de prijs voor de (westerse) consument op de eerste plaats. Actievoerders hebben door de jaren heen consumenten op hun verantwoordelijkheid voor hun consumptiepatroon gewezen – een betere wereld begint immers bij jezelf? Waar ze erin slaagden aanzienlijke groepen mensen over te halen om 'eerlijke' producten te kopen, is het hun tot op heden nauwelijks gelukt de nationale en internationale regelgeving te beïnvloeden die de kaders stelt voor de huidige consumptieaanspraak. Er is nog een wereld te winnen. ■

Bij een boycotactie tegen Chileense appels in 1980 trokken Amsterdamse activisten erop uit met een bakfiets. Fotocollectie Anefo, Nationaal Archief.

Een moderne vorm van driehoekshandel?

De gevolgen van het Dawesplan

Het Verdrag van Versailles was geen overeenkomst, maar eerder een dictaat dat de Duitsers, onder bedreiging van een totale bezetting, bij het kruisje mochten ondertekenen. De zogenaamde herstelbetalingen zouden in de daaropvolgende jaren de relatie tussen de aartsvijanden Frankrijk en Duitsland gaan bepalen. In 1923 liep de relatie vast in een gevaarlijke patstelling. Een patstelling die werd doorbroken door de uitvoering van het Dawesplan in 1924.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Het Dawesplan (1924)*.

Al tijdens de ondertekening van de (door de Duitse legerleiding aangevraagde) wapenstilstand op 11 november 1918 bleek dat de voorwaarden voor de Duitsers slikken of stikken waren. Dat werd helemaal duidelijk in 1919 tijdens de besprekingen in Versailles. Elke hoop aan Duitse zijde op een vorm van medezeggenschap over de voorwaarden in het verdrag werd daar de grond ingeboord. De volledige schuld voor het uitbreken van de oorlog werd in het verdrag bij Duitsland gelegd. Ondanks Amerikaanse pogingen om te voorkomen dat het verdrag een wraakzuchtige invulling zou krijgen, kreeg Duitsland toch zware eenzijdige bepalingen opgelegd. Zo moest het land verschillende gebieden afstaan, onder andere Elzas-Lotharingen aan Frankrijk. Het Duitse leger werd teruggebracht tot 100.000 man en Duitsland moest verplicht de wapenindustrie ontmantelen. De bepaling die de meeste aversie

opleverde, was de verplichting van de jaarlijkse herstelbetalingen. De hoogte van het totaalbedrag van die betalingen werd in 1921 vastgelegd op 132 miljard goudmark, het equivalent van 47.000.000 kg goud – eerder was zelfs het bedrag van 269 miljard goudmark genoemd! Deze wraakzuchtig opgelegde bepaling kwam begrijpelijkerwijs vooral van de kant van Frankrijk, dat zich gewetenloos opstelde. Het liefst zou Frankrijk zien dat aartsvijand Duitsland gereduceerd werd tot een agrarische staat, zonder zware industrie.

Het Verdrag van Versailles werd door veel Duitsers en tijdgenoten gevoeld als een eenzijdig opgelegd dictaat, dat weinig goeds beloofde voor de toekomst. Robert Lansing, de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken (1915-1920), merkte in een van zijn memo's al op: 'De absurde voorwaarden die in het verdrag zijn opgenomen, dragen het zaad van een volgende oorlog reeds in zich.'

Het jaar van de hyperinflatie

De ellende rondom de herstelbetalingen openbaarde zich al spoedig. De snel op elkaar volgende Duitse regeringen hadden keer op keer problemen met de hoogte en termijnen van de betalingen. De Franse regering hield de strikte naleving van die bepaling nauwlettend in het oog. De dwarse houding van de Duitse regeringen was begrijpelijk, want de Duitse

Hans Vermeer is redacteur van Kleio.

Brief van 4 november 1923 van Wilhelmshaven naar Norden. Portokosten: 134.875.100 mark.

Boven: Charles G. Dawes (1865-1951). Foto: Harris & Ewing. Rechts: Een man behangt de muur met bankbiljetten. Dat is goedkoper dan behang. Foto uit 1923 door Georg Pahl. Bron: Bundesarchiv.

economie stagneerde. Hierdoor kwamen er te weinig belastingen binnen om de opgelegde schulden te betalen. De tekorten op de begroting namen alleen maar toe. Die tekorten werden aangevuld door zonder onderpand extra geld bij te drukken in de vorm van zogenaamde papiermarken. Hierdoor nam de inflatie van de Duitse mark geleidelijk monsterachtige proporties aan. Een brood kostte in december 1921 vier mark, in januari 1923 moest je daar 250 mark voor betalen. De papiermarken bleken ten slotte minder waard te zijn dan het papier waarop het bedrag was afgebeeld. En om al dat waardeloze geld te kunnen drukken, had de Centrale Bank 30 papierfabrieken en 132 drukkerijen nodig! Aan deze vorm van hyperinflatie kwam pas een einde toen in november 1923 de zogenaamde rentenmark (de latere Reichsmark) werd geïntroduceerd. Tegen inlevering van een biljoen papiermark kreeg je één rentenmark. De wisselkoers ten opzichte van de dollar werd vastgelegd op 4,2 mark. Deze herwaardering van de Duitse mark maakte inderdaad een eind aan de hyperinflatie, maar

de maatschappelijke prijs was hoog. Met name de midden- en hogere klassen zagen door de ingreep in één keer al hun spaargeld in rook opgaan. Dat zette begrijpelijkerwijs veel kwaad bloed en voedde de toch al grote onvrede rondom het dictaat. Een onvrede die later een rol zou gaan spelen in de ontwikkelingen in de Duitse politiek.

De bezetting van het Ruhrgebied

De eerder genoemde hyperinflatie nam buitensporige vormen aan in het jaar 1923. Betaalde je in januari nog 250 mark voor een brood, in het najaar had je daarvoor 201.000.000.000 (papier)mark nodig! De oorzaak van deze hyperinflatie was zijdelings gelinkt aan de herstelbetalingen. Omdat Duitsland wederom een achterstand had in de afdracht daarvan, bezetten Franse en Belgische troepen het Ruhrgebied, ondanks dat zowel de Verenigde Staten als

Groot-Brittannië dit te ver vonden gaan.

Via de spoorwegen wilden de Fransen en Belgen de betalingen naar eigen land brengen in de vorm van grondstoffen als hout, steenkool en ijzer. Dit onder het motto 'als we het niet krijgen, dan komen we het wel halen'. Maar de Duitse arbeiders in deze streek gingen in staking en werden gedurende die tijd gewoon doorbetaald door de Duitse regering. Het gevolg aan Duitse zijde was een gierende inflatie en aan Franse zijde een enorme frustratie.

Niet onbaatzuchtig

Op initiatief van de Amerikanen werd er een oplossing gezocht om een eind te maken aan deze impasse. Door hun late deelname aan de oorlog hadden zij minder schade opgelopen dan bijvoorbeeld Frankrijk en waren er (relatief) weinig slachtoffers gevallen. Hierdoor konden zij met een meer afstandelijke en

zakelijke blik naar het probleem kijken. Maar dat ze het voortouw namen, kwam niet alleen voort uit onbaatzuchtigheid, want de VS had in de geallieerde landen nog een schuld uitstaan van ruim tien miljard dollar aan leningen. En zolang Duitsland de herstelbetalingen aan de geallieerde landen niet kon betalen, konden die landen op hun beurt hun schulden aan de Amerikanen niet betalen. Daarom bedacht een comité onder voorzitterschap van de Amerikaanse bankier en politicus Charles G. Dawes een plan dat het best te omschrijven is als een moderne versie van de driehoekshandel, maar dan zonder slavenarbeid.

Het plan beoogde een oplossing te bieden waarin zowel de Fransen als de Duitsers (en dus ook de Amerikanen) zich konden vinden. Om de Duitsers tegemoet te komen werd besloten dat de Franse en Belgische troepen zich zouden terugtrekken uit het Ruhrgebied. Om de herstelbetalingen van Duitsland weer op gang te brengen, verstreken de Verenigde Staten leningen aan dat land. Dit maakte investeringen weer mogelijk, waardoor de Duitse economie

uit het slop werd getrokken en er weer belastinggeld binnen kon komen. Bovendien werden de herstelbetalingen gekoppeld aan de staat van de economie, wat inhield dat in goede tijden voortaan meer zou worden afgedragen dan in minder goede tijden. Het plan werd in 1924 ingevoerd en bleek al snel een groot succes. De Duitse economie ontwikkelde zich in een razend tempo en er volgde een periode van politieke rust, wat zijn effect had op alle terreinen van het maatschappelijke leven. Daardoor werd Berlijn naast New York in de 'gouden jaren twintig' het internationale centrum van kunst en cultuur.

Opnieuw in de problemen

Vijf jaar na de uitvoering van het Dawesplan bleek Duitsland opnieuw in de problemen te komen met de aflossing van de herstelbetalingen. Daarom werd het Dawesplan vervangen door het Youngplan, vernoemd naar de Amerikaanse industrieel Owen Young die ook al zitting had gehad in het Dawescomité. Volgens dit plan werden de herstelbetalingen gereduceerd en teruggebracht tot 58 jaarlijkse betalingen. Dit in ruil

voor de Franse instemming met een versnelde terugtrekking van de troepen uit het Rijnland met vijf jaar.

Het Youngplan zou in het jaar 1930 ingaan, maar de beurskrach van 1929 gooide roet in het eten. Wereldwijd crashte de economie, maar voor Duitsland waren de gevolgen extra zuur.

‘Door de herwaardering van de Duitse mark ging in één keer al het spaargeld in rook op’

En weer lagen daar de herstelbetalingen aan ten grondslag. Want elk land beschermde in deze periode angstvallig zijn eigen economie en schatkist. Zo ook de Verenigde Staten, die nu van Duitsland eisten dat het de verstrekte leningen van het Dawesplan versneld zou terugbetalen. Zo dook het dossier rondom de herstelbetalingen voor de zoveelste keer de kop op in het Duitse politieke en maatschappelijke leven. En ook nu voedde dit de onvrede van de Duitse bevolking rondom het door hen zo gehate dictaat van Versailles. Met alle gevolgen van dien. ■

Franse soldaten trekken het Ruhrgebied in, 1923. Foto: Georg Pahl, Bundesarchiv.

Jaloers op het Hollandse

De drie Engelse zeeoorlogen

In de zeventiende eeuw voerde Engeland drie keer oorlog met de Republiek. Was het de Engelsen alleen te doen om de macht op zee, of waren er ook andere beweegredenen?

Gijs Rommelse geeft geschiedenis op het Haarlemmermeer Lyceum in Hoofddorp en is tevens *honorary visiting fellow* aan de University of Leicester.

Toen koning Charles II in april 1672 de Derde Engels-Nederlandse Oorlog in gang zette, informeerde hij het Lagerhuis over zijn beweegredenen hiervoor. De Hollanders, zo berichtte hij de parlementsleden, hadden wereldwijd Engelse economische belangen geschaad, terwijl ze bovendien zijn koninklijke eer en die van de hele Engelse natie hadden bezoedeld:

'They venture at these outrages upon our subjects in remote parts, when they dare to be so bold with our royal person, and the honour of the nation, so near us as in their own country, there being scarce a town within their territories that is not filled with abusive pictures, and false historical medals and pillars; some of which have been exposed to view by command of the States themselves.'

wonder

De *abusive pictures* en *false historical medals* waarvan Charles gewag maakte, hadden betrekking op de Tocht naar Chatham van juni 1667. De staatse vloot was toen de rivier de Medway opgezeild en had bij Chatham een aantal van de grootste Engelse oorlogsschepen vernietigd. Bovendien hadden de Nederlanders zijn vlaggenschip, de Royal Charles, meegevoerd naar Hellevoetsluis. Het kolossale schip was vanwege zijn diepgang onbruikbaar voor de staatse vloot, maar was aldaar als een schitterende trofee bewaard om te herinneren aan de Nederlandse triomf en dus ook aan de Engelse nederlaag. Koning Charles, die sterk emotioneel betrokken was bij zijn vloot en voor wie zeemacht gold als de voornaamste ideologische component van zijn koningschap, kon het moeilijk verteren dat er aan boord rondleidingen werden gegeven. Maar misschien nog wel het allerergste waren de jubelende herinneringsmedailles die het republikeinse regime rondom raadpensionaris Johan de Witt hadden laten slaan, en het verheerlijkende schilderij dat diens broer Cornelis de Witt van zichzelf had laten maken en dat in het stadhuis van Dordrecht hing. Op de kopie – het origineel werd kort na de Engelse oorlogsverklaring door een woedende menigte in stukjes gescheurd – zien we Cornelis, die als vertegenwoordiger van de Staten-Generaal de Tocht naar Chatham meemaakte, afgebeeld als de overwinnende bevelvoerder, compleet in militair tenue en met baton. Links van

hem zien we de hoorn des overvloeds, boven hem blaast de Faam op haar bazuin en houden putti de laurierkrans vast. Op de achtergrond zien we de vernietiging van de Engelse vloot bij Chatham.

De verheerlijking van Cornelis de Witt, door Jan de Baen. Bron: Rijksmuseum.

Afkeer van de Republiek

Koning Charles II en zijn politieke aanhangers voelden een sterke afkeer voor het Nederlandse republikanisme van de 'ware vrijheid'. De Britse Eilanden waren tussen 1639 en 1651 het toneel geweest van een serie verwoestende burgeroorlogen. Zijn vader, koning Charles I, had met zijn absolutistische regeerstijl veel van zijn onderdanen tegen zich in het harnas gejaagd. Uiteindelijk had het radicaal republikeinse parlement hem in januari 1649 in Londen onthoofd. Na de verloren Slag bij Worchester, in september 1651, was de jonge Charles II naar het Europese vasteland gevlucht. Toen het Engelse republikanisme twee jaar na de dood van *lord protector* Oliver Cromwell echter instortte, was hij in het voorjaar van 1660 vrij plotseling uitgenodigd om terug te keren en zijn vaders troon te bestijgen. Het geluk lachte hem nu dus toe. Hij zou evenwel niet vergeten hoe hij en zijn medestanders tijdens zijn negenjarige ballingschap op het Europese vasteland genadebrood hadden moeten eten en dat Johan de Witt, die geen nieuw conflict met Cromwell had willen riskeren, hem niet had toegestaan in de Republiek bij zijn zus, Mary Stuart, en zijn neefje, Willem III van Oranje, te verblijven. Daar kwam nog bij dat na de restauratie van 1660 tal van Engelse republikeinen wel een veilig onderdak hadden gevonden in de Republiek.

De Tweede Engels-Nederlandse Oorlog (1665-1667) had koning Charles II niet gebracht wat hij ervan had gehoopt. Integendeel, de oorlog had zijn schatkist volledig uitgeput en de uiteindelijke nederlaag had zijn binnenlandse reputatie flinke schade toegebracht. Vastbesloten om zich te wreken had hij daarom in 1670 het geheime Verdrag ►

De verovering van het vlaggenschip Royal Charles tijdens de Tocht naar Chatham, door Jeronymus van Diest. Opvallend is hoe de Engelse vlag in zee wordt geworpen, terwijl het schip was opgelegd en dus feitelijk geen vlaggen voerde. Bron: Rijksmuseum.

van Dover gesloten met zijn neef, koning Louis XIV van Frankrijk. De twee monarchen spraken onder meer af gezamenlijk de Republiek als onafhankelijke staat van de kaart te zullen vegen. De omhooggefallen Nederlandse burgermannetjes vormden een gevaar voor de monarchale orde in Europa en moesten daarom nadrukkelijk op hun plaats worden gezet. Dit idee werd in 1673 treffend verwoord door de dichter en toneelschrijver John Dryden, die Charles vijf jaar eerder had aangewezen als zijn 'Poet Laureate'. In zijn toneelstuk *Amboyna, or the Cruelties of the Dutch to the English Merchants* stelde hij dat:

*'With an ill grace the Dutch their mischiefs do,
They've both ill nature and ill manners too
Well may they boast themselves an ancient nation,
For they were bred ere manners were in fashion;
And their new commonwealth has set 'em free
Only from honour and civility.*

[...]

*Yet is their empire no true growth, but humour,
And only two kings' touch can cure the tumour.*

[...]

*All loyal English will like him to conclude:
Let Caesar live, and Carthage be subdued.'*

Drydens woorden maken duidelijk dat er naast politiek-ideologische tegenstellingen nog een tweede twistappelpunt ten grondslag lag aan de Engels-Nederlandse Oorlogen van de zeventiende eeuw, namelijk *empire*. Hij doelde hiermee op de dominante positie van de Nederlandse handel in en buiten Europa en de internationaal toonaangevende rol van de Nederlandse nijverheid en haringvisserij. Gefascineerd deden buitenlandse bezoekers thuis verslag van de symbiotische verwevenheid van de verschillende takken van de Nederlandse economie, van de manieren waarop het confederale staatsapparaat van de Republiek de economische belangen diende, van de korte lijnen tussen economische belangengroepen en politieke gezagdragers, van de fiscaal-militaire slagkracht van het Nederlandse staatsapparaat, van de hoge en relatief breed gedeelde welvaart, en van de hoge mate van verstedelijking en alfabe-

tisering. De Nederlandse handelskapitalistische economie werd alom gezien als de modernste van Europa.

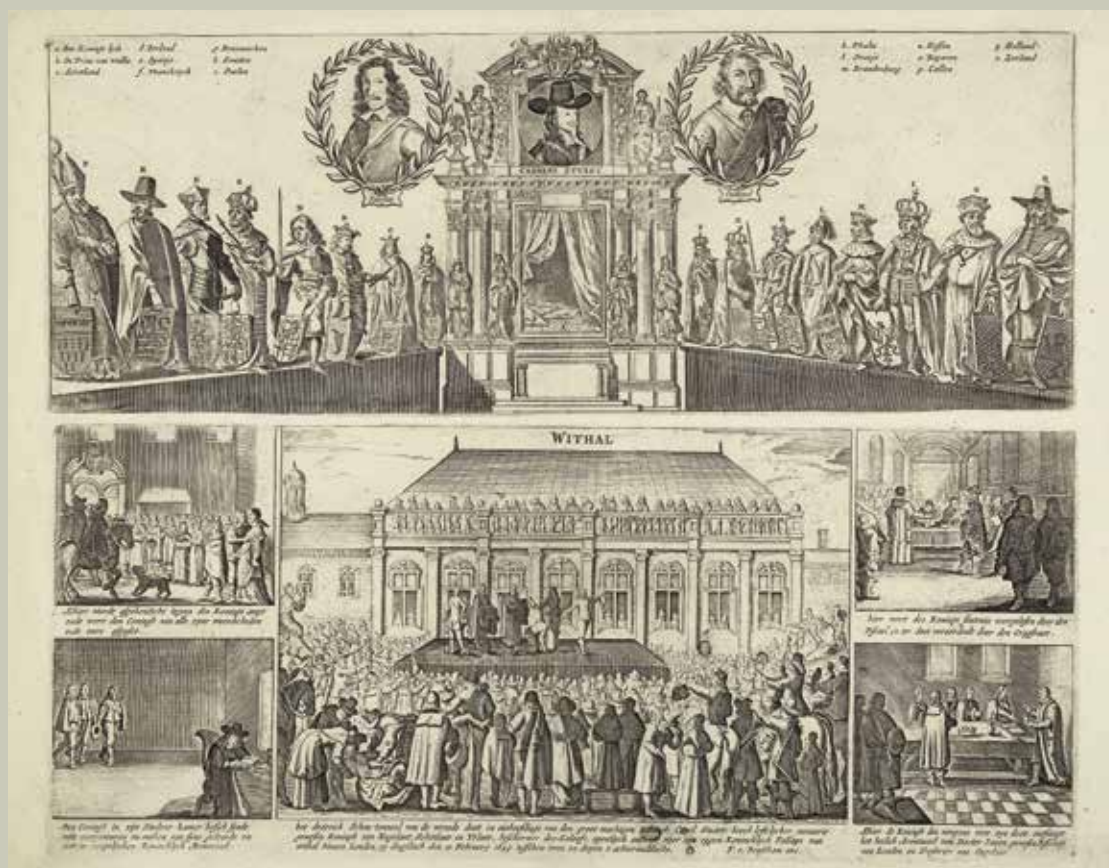
Het Nederlandse wonder

Vanaf ongeveer 1620 verschenen er in Engeland honderden publicaties over het Nederlandse economische wonder. Sommige schrijvers stelden bewonderend dat het Nederlandse wonder louter gebaseerd was op inventiviteit en nijvere arbeid, aangezien hun moerasachtige land geen grondstoffen of andere natuurlijke rijkdommen bevatte. Anderen beargumenteerden dat Engeland de Nederlandse lessen vooral diende na te volgen. Maar naast alle bewondering klonk er ook vaak de beschuldiging dat de Nederlandse welvaart kunstmatig was en bovendien parasitair van aard was. De haring was immers afkomstig uit de 'Britse zeeën', en de Nederlandse handelscompagnieën gebruikten allerlei slinkse methoden en soms zelfs grof geweld om hun Engelse concurrenten de toegang tot de lucratieve producten te ontzeggen. Sir George Downing, die eerst Cromwell en vervolgens Charles II diende als ambassadeur in Den Haag, hekelde de hypocrisie van de Nederlanders: *'These people doe arrogate to themselves St Peter's powers upon the seas. It is mare liberum in the British Seas but mare clausum on ye Coast of Africa and in ye East Indies.'* Dryden bedoelde in essentie hetzelfde als Downing; de Nederlandse welvaart was parasitair van aard en daarom onrechtvaardig, maar samen met Louis XIV zou Charles II deze misstand kunnen rechtzetten.

Zowel in 1665 als in 1672 draaide de Engelse oorlogsverklaring in belangrijke mate om economische geschillen. De Nederlanders hadden de Engelse natie op systematische wijze benadeeld, zo heette het, zodat Charles II feitelijk geen andere keuze had dan tegen hen ten strijde te trekken. Het is echter de vraag waarom de vorst zich zoveel gelegen liet liggen aan de wensen van de Engelse mercantilisten. De internationale politiek in vroegmodern Europa draaide namelijk primair om de machtspolitieke, dynastieke en territoriale

Het vertrek van Charles II vanuit Scheveningen op 2 juni 1660, door Hendrick de Meijer. Bron: Rijksmuseum.

belangen van vorsten, zo stelt de prominente Franse historicus Lucien Bély, zeker niet om de politieke agenda's van mercantilistische belangengroepen. Charles II was bovendien erg gecharmeerd van het autoritaire politieke model dat zijn neef Louis XIV nastreefde, vandaar ook de samenwerking die de beide monarchen in 1670 aangingen. Het was daarom zeker niet vanzelfsprekend dat hij zich zou opstellen als de voorvechter van het Engelse mercantilistische gedachtegoed. Charles II en zijn politieke steunpilaren begrepen echter ook heel goed hoe de verhoudingen lagen op de Britse Eilanden. Het politieke, economische en militaire zwaartepunt lag in Engeland, en binnen Engeland was dat de stad Londen. Tussen 1500 en 1700 vertienvoudigde de bevolking van de stad tot ongeveer een half miljoen mensen, terwijl de bevolking van Engeland in dezelfde periode 'slechts' verdubbelde tot ruim vijf miljoen. Tegelijkertijd nam het relatieve gewicht van de overzeese handel en van de exportgerichte nijverheid binnen de Engelse economie enorm toe. Het relatieve belang van de landbouw nam juist af. Koning Charles I had de tekenen des tijds niet onderkend. Door zijn absolutistische stijl had hij de economische elites van de stad tegen zich in het harnas gejaagd en vooral daardoor de burgeroorlogen en uiteindelijk ook zijn leven verloren. Charles II, die de kroon in 1660 op bijzonder gelukkige wijze in de schoot geworpen had gekregen, begreep heel goed dat hij zeker niet dezelfde fout moest maken als zijn vader destijds.

Poging tot unievorming

Diezelfde Londense elites hadden na de beëindiging van de burgeroorlogen in 1651 de confrontatie met de Nederlandse Republiek gezocht. In eerste instantie probeerde een diplomatieke missie van het Engelse parlement in Den Haag de Staten-Generaal te overtuigen van de noodzaak tot een unie tussen beide landen. De Staten-Generaal hadden dit voorstel echter van de hand gewezen, omdat zij het terecht interpreteerden als een poging om de Nederlandse economische dominantie teniet te doen. Kort na de terugkeer van het gezantschap in Londen had het Engelse parlement de Akte van Navigatie aangenomen, een wet die bedoeld was om Engeland en de Engelse koloniën los te maken van de Amsterdamse stapelmarkt. Op grond van de Akte van Navigatie was de parlementaire oorlogsvloot daarop begonnen op grote schaal Nederlandse handelsschepen aan te houden. Honderden vaartuigen waren als *prize* meegenomen naar Engelse havens en daar door een admiraliteitsrechtbank formeel geconfisqueerd. De Staten-Generaal hadden hierop gereageerd door de staatse oorlogsvloot uit te breiden met honderdvijftig ingehuurd en voor oorlogstaken omgebouwde koopvaarders. Deze maatregel had de verhoudingen verder onder spanning gezet. Toen de Nederlandse vloot onder Maarten Harpertsz. Tromp in mei 1652 bij Dover slaags was geraakt met een Engels eskader onder *general at sea* Robert Blake was de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog eigenlijk onafwendbaar geweest. ▶

Op verzoek van Charles II stonden de Nederlandse autoriteiten toe dat Sir George Downing in Delft drie uitgeweken 'koningsmoordenaars' liet arresteren. Bron: Rijksmuseum.

Charles II wist heel goed dat hij als nieuw gekroonde koning niet kon onderdoen voor het republikeinse regime vóór hem. Hij liet weliswaar de rechters executeren die destijds het doodsvonnis van zijn vader hadden ondertekend, maar voerde verder een beleid dat op verzoening was gericht. Om de steun van de Londense elites te verwerven en in de hoop dat met het aantrekken van de overzeese handel ook zijn eigen financiële positie zou verbeteren, verleende hij steun aan een verscherpte versie van de Akte van Navigatie en aan aanvullende mercantilistische wetgeving. Daarnaast gaf hij ambassadeur Sir George Downing de opdracht De Witt en de Staten-Generaal in Den Haag stevig onder druk te zetten met als doel de VOC en de WIC te dwingen hun Engelse concurrenten hoge schadevergoedingen te betalen en toe te laten tot de koloniale markten. Deze politiek mondde uiteindelijk in 1665 uit in de uitbraak van de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog en vervolgens in 1672 van de Derde Engels-Nederlandse Oorlog.

Op korte termijn brachten de drie oorlogen Engeland geen wezenlijk voordeel. De zelfbewuste Nederlandse stedelingen zetten zichzelf schrap, versterkten en professionaliseerden hun oorlogsvloot, en vochten met succes voor het voortbestaan van hun politiek-economische systeem en daarmee ook voor hun identiteit. Tijdens de eerste oorlog wonnen de Engelsen weliswaar de meeste zeeslagen, maar de Vrede van Westminster van 1654 bracht ze helemaal niets. De tweede oorlog verloren ze op ontluisterende wijze, hoewel ze wel het in 1664 veroverde Nieuw-Nederland behielden. Onder druk van het parlement zag Charles zich uiteindelijk in 1674 ook gedwongen de derde oorlog te beëindigen. Het had hem slechts politieke schade opgeleverd.

De zeetriomf van koning Charles II, door Antonio Verrio, c. 1674. Bron: Royal Trust Collection.

Scharnierpunt

Op de langere termijn vormden de drie oorlogen echter wel degelijk een fundamenteel scharnierpunt. De Nederlandse maritieme economie ondervond zware hinder van de Engelse mercantilistische wetgeving. Nederlandse handelaren konden niet langer producten uit andere Europese landen en de rest van de wereld exporteren naar Engeland en naar de Engelse koloniën. Ook de winstgevende import en doorverkoop van producten uit de Engelse koloniën waren ze kwijt, zoals de suiker uit Barbados en de tabak uit Virginia. Het was bovendien duidelijk dat de Engelse overheid niet langer werkeloos toekeek hoe de VOC en de WIC hun militaire capaciteit aanwendden om de Engelse concurrenten buiten bepaalde markten te houden, zoals tot ongeveer 1650 zo vaak het geval was geweest. De Engelse oorlogsvloot stond voortaan nadrukkelijk ten dienste van de economische en koloniale belangen. Dit beleid kreeg bovendien navolging van andere Europese staten, die eveneens hun productiegebieden en markten in mindere of meerdere mate afsloten voor de Nederlandse vrachtaart. Zo kon het gebeuren dat tijdens het derde kwart van de zeventiende eeuw de Nederlandse economie langzaam begon te stagneren, terwijl tegelijkertijd de basis werd gelegd voor het Britse imperium. Ironisch genoeg hadden de zelfbewuste Nederlandse stedelingen de Londense imperialisten een blauwdruk van een politiek-economisch-cultureel model verschaft dat hen eerst in staat stelde de absolutistische aspiraties van de eigen monarchie te beteugelen en vervolgens ook de leermeesters te gaan overvleugelen. ■

Dit artikel is gebaseerd op *The Dutch in the early modern world: a history of a global power* (Cambridge University Press 2019) en *Zeevarenden achter de tralies. De krijgsgevangenen van de grote zeeoorlogen, 1652-1674* (Verloren 2020).

Is Nederland eurosceptisch?

Enthousiasme voor en weerstand tegen Europa vanaf de jaren vijftig

Vóór 2005 werd Nederland in binnen- en buitenland gezien als een land waar ‘instemmende consensus’ bestond over de noodzaak van Europese integratie. Met het ‘nee’ tegen de Europese Grondwet, in het referendum van 2005, raakte Nederland dit pro-Europese imago kwijt. Enkele Nederlandse politieke partijen concluderen met terugwerkende kracht dat Nederland vóór 2005 eigenlijk ook al een eurosceptisch land was. Maar klopt dat beeld?

Het ‘eurosceptische geluid is sterk verankerd in ons volk’, leerde het verkiezingsprogramma van de Partij voor de Vrijheid (PVV) in 2012. Bij dit soort bespiegelingen is het altijd van belang je af te vragen wie of wat als de stem van ‘Nederland’ gezien wordt: toonaangevende politici, de diplomaten van het departement van Buitenlandse Zaken of opiniemakers in journalistiek, wetenschap en literatuur? Voor de PVV was dit opmerkelijk genoeg politicus Willem Drees – minister-president voor de Partij van de Arbeid tussen 1948 en 1958 – die geroemd wordt als ‘euroscepticus’ en ‘zelfbewuste dwarsligger’ in het Europese experiment.

Drees was echter voorzitter van verschillende kabinetten die – in reactie op de Indonesische onafhankelijkheid – een industrialisatiebeleid voerden dat een economische heroriëntering op het Europese continent noodzakelijk maakte. Het waren de kabinetten onder zijn leiding die instemden met de Nederlandse deelname aan drie Europese Gemeenschappen: de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (de EGKS) in 1951, de Europese Economische Gemeenschap (EEG) in 1957 en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom) in datzelfde jaar. Een echte dwarsligger kun je Drees dus onmogelijk noemen.

Verantwoordelijkheden

Drees had geen bezwaren tegen het Europese ideaal, maar tegen de functionalistische methode van integratie uit de jaren vijftig, waarin macht op specifieke, weinig controversiële beleidsterreinen, zoals de productie van kolen en staal, het defensieapparaat of de productie van kernenergie, uit handen werd gegeven, terwijl de nationale regeringen aansprakelijk bleven voor de sociaaleconomische politiek. Drees huldigde de opvatting dat Europese integratie er niet toe mocht leiden dat de nationale overheid zo veel macht zou afstaan dat ze de haar opgelegde sociaaleconomische verantwoordelijkheden niet meer zou kunnen dragen. De Nederlandse geleide loonpolitiek die lonen en

Robin de Bruin is historicus bij de opleiding *European Studies* van de Universiteit van Amsterdam.

prijzen in Nederland laag hield en van essentieel belang was voor de naoorlogse economische wederopbouw van Nederland, mocht van hem niet onder druk komen te staan als gevolg van de oprichting van de EGKS. Die druk dreigde, omdat de lonen in landen zoals Frankrijk hoger lagen dan in Nederland. Later vreesde hij kostbare betrokkenheid bij de Franse dekolonisatieoorlog in Algerije door Nederlandse deelname aan de EEG.

Geruchten weerleggen

Maar door dit alles was Drees nog geen anti-Europeaan. Als premier deed hij verwoede pogingen om geruchten over zijn negatieve houding ten aanzien van ‘Europa’ te weerleggen. In *Vrij Nederland* schreef hij op 29 november 1952 dat hij na de presentatie van het memorandum van Aristide Briand in 1930 (over Europese samenwerking) ▶

All our colours to the mast. Affiche door Reyn Dirksen uit 1949. Bron: ISSG.

binnen het raamwerk van de Volkenbond) zelfs lid geweest was van het Nederlandse comité voor de *Union Douanière Européenne*. En tijdens de bezetting had hij in een program voor de naoorlogse politiek benadrukt dat moest worden aangestuurd op economische en sociale eenheid van een zo groot mogelijk deel van Europa. Wel gaf hij toe dat hij sceptisch stond tegenover de houding van de landen die zich het sterkst voor Europese politieke integratie uitspraken, maar die het minst bereid waren af te zien van een nationale protectionistische economische politiek – hij doelde op Frankrijk. Over europeanisering van het defensiebeleid via een nooit tot stand gekomen Europese Defensiegemeenschap (EDG, zie *Kleio* 6, 2019) stelde hij dat ‘wij ten aanzien van de defensie niet de waarborg (willen) laten vallen, dat men ons geen hogere uitgaven daarvoor kan opleggen zonder dat men tevens verantwoordelijkheid draagt voor de economische, monetaire, financiële en sociale positie van ons land’. Hij vreesde ongeremde verhoging van defensie-uitgaven als die opgelegd zouden kunnen worden door een EDG. Angst voor hoge defensiekosten was het stokpaardje van Drees. Uit andere bronnen is bekend dat Drees alle Nederlandse defensiekosten eigenlijk als verspilling beschouwde met maar één doel: een

verzekeringspremie voor blijvende Amerikaanse aanwezigheid in West-Europa. De oprichting van de EDG zou de Amerikanen de kans bieden zich uit Europa terug te trekken. Dat was precies de reden waarom de Amerikanen deze oprichting krachtig steunden. Geen wonder dus dat Drees niet stond te springen om hieraan mee te werken. De titel van het verkiezingsprogramma van de PVV uit 2012 maakte een scherp onderscheid tussen ‘hun Brussel’ en ‘ons Nederland’, maar het is onmogelijk om de Europese Gemeenschappen uit de jaren vijftig als een buitenlandse uitvinding te zien. De EEG, die in 1958 van start ging, was in hoge mate het product van ministers uit Drees’ kabinetten. Gedurende het einde van de jaren vijftig en de jaren zestig bestond de EEG eigenlijk uit twee beleidsterreinen. Het eerste, de Europese gemeenschappelijke markt, die begon met de douane-unie van de Europese Economische Gemeenschap, was in eerste instantie afkomstig van Wim Beyen, een Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken (1952-1956). Het tweede, het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, werd ontwikkeld door Sicco Mansholt, de Nederlandse landbouwminister van 1945 tot 1958, die vanaf 1958 eurocommissaris voor de landbouw zou worden.

Spandoek in Delft voor het proefreferendum over de eenwording van Europa, 8 december 1952. Foto: Harry Pot/Anefo, Nationaal Archief.

Koningin Juliana en prins Claus feliciteren eurocommissaris Sicco Mansholt met de titel Europeaan van het Jaar tijdens de viering van het vijfentwintigjarig bestaan van de Europese Beweging in de Jaarbeurs Utrecht, 30 september 1972. Foto: Anefo, Nationaal Archief.

Samenzwering van elites

Het eurosceptische stokje van de PVV is in de afgelopen jaren overgenomen door een andere partij, Forum voor Democratie. De leider van deze partij, Thierry Baudet, beschouwt de europeanisering van de politieke besluitvorming in zijn proefschrift uit 2012 als het resultaat van het werk van samenzwerende politieke 'elites' in heden en verleden. De EGKS, de EDG en de Europese Politieke Gemeenschap (een plan dat in 1953 in de la verdween) zouden tezamen een soevereine, federale staat opgeleverd hebben, aldus betoogt Baudet (niet helemaal onterecht) in zijn proefschrift. *'Maar alleen de minst vergaande van deze drie voorstellen, de EGKS, zou het levenslicht zien. Hoewel de verdragsteksten voor zowel de EDG als de EPG werden opgesteld, werd de EDG afgedankt nadat het Franse parlement (...) de 'Marseillaise' begon te zingen toen het in 1954 aan dit parlement werd voorgelegd. Het EPG-verdrag werd maar niet eens verder in behandeling genomen.'*¹

In een andere publicatie uit 2012 schrijft hij dat Europese integratie het resultaat is van een decennialange 'grandioze zwendelarij' van politieke en intellectuele 'elites' die het 'nee' tegen de EDG in 1954 nooit hebben kunnen accepteren. De houding van het Franse parlement vormt voor Baudet de graadmeter voor de stemming onder de Europese 'bevolkingen' in de jaren vijftig over Europese integratie.

Over de vraag waarom deze eurofiële 'elites' kennelijk de behoefte voelden om decennialang te zwendelen, blijft Baudet vaag. Hij laat onvermeld

dat de EDG weliswaar niet door het Franse parlement geratificeerd werd, maar wel door de parlementen van vier andere West-Europese landen (en ook het parlement van het vijfde land, Italië, zou het EDG-verdrag waarschijnlijk geratificeerd hebben als het de kans had gekregen). Volgens Baudets eigen criteria werd de EDG daarmee wel door de 'bevolkingen' van die landen geaccepteerd.

Complexe werkelijkheid

Baudets eenvoudige schema met eurofiële 'elites' en een sceptisch 'volk' doet geen recht aan de complexe werkelijkheid. Dirk Stikker, minister van Buitenlandse Zaken van 1948 tot 1952 (VVD), spreekt in zijn memoires over een opwelling van Europees idealisme in Nederland aan het begin van de jaren vijftig, waaraan hijzelf uit hoofde van zijn functie niet toe mocht geven. Omwille van de verhoging van de levensstandaard en de werkgelegenheid zag Stikker de vorming van een Europese markt en de afdracht van nationale bevoegdheden zelf ook als onvermijdelijk. Maar hij was ervan overtuigd dat overhaaste pogingen tot politieke eenwording het eenwordingsproces zouden schaden en remde het proces af, naar zijn eigen overtuiging tegen de wens van de kiezers. Stikker had nogal onliberale bezwaren tegen de overdracht van macht aan de EGKS: de handhaving van de geleide loonpolitiek.

Dat Stikker gelijk had over de hooggespannen Europese verwachtingen onder de Nederlandse bevolking, wordt onder meer bevestigd door een proefreferendum over de wenselijkheid van wat ►

¹ Citaat vertaald door de auteur, uit *The significance of borders. Why representative government and the rule of law require Nation States*. Proefschrift van T. Baudet (Universiteit Leiden, 2012).

Koningin Juliana tijdens de openingsrede in de Ridderzaal in Den Haag van het congres van de Europese Beweging, 8 november 1968. Foto: Eric Koch/Anefo, Nationaal Archief.

we nu een ‘Europese superstaat’ zouden noemen, op 17 december 1952 in Bolsward en Delft. In Delft nam 74,8 procent van de kiesgerechtigden deel, in Bolsward zelfs 88,3 procent. In beide steden was de bevolkingssamenstelling in godsdienstig, politiek en maatschappelijk opzicht ongeveer gelijk aan die van de totale Nederlandse bevolking. Op de vraag of men meende dat de Europese volkeren bepaalde gemeenschappelijke belangen voortaan gezamenlijk dienden te behartigen en of men daartoe een verenigd Europa onder een Europese overheid en met een democratische vertegenwoordiging wenste (te omschrijven in een Europese Grondwet), antwoordde in Delft 93,1 procent van de opgekomen kiesgerechtigden ‘ja’ en in Bolsward zelfs 96,6 procent.

Binnen- en buitenland kijken mee

Deze pro-Europese uitslag was ook weer niet zo heel verrassend. Het proefreferendum werd georganiseerd om de aandacht te vestigen op de Europese eenheid. Anders, zo stelde het Tweede Kamerlid voor de VVD Henk Korthals, zou politici op een onverwacht ogenblik een halt kunnen worden toegevoerd, ‘omdat het volk (...) de sprong naar een verdere Europese eenheid niet meer durft te maken in verband met het onbekende’. In samenspraak met de Europese Beweging werd gezorgd voor een uitgekende propagandacampagne. De kiezer werd erop gewezen dat heel het binnen- en buitenland over de schouder meekiekte. Al met al werd er bij de kiezer dus stevig op aangedrongen om voor te stemmen.

‘Als je kijkt naar de houding van politici en naar het proefreferendum lijkt het erop dat de jaren vijftig gekenmerkt worden door een relatief grote steun voor Europese integratie’

Als je kijkt naar de houding van politici en naar het proefreferendum lijkt het erop dat de jaren vijftig gekenmerkt worden door een relatief grote steun voor Europese integratie. Het ligt voor de hand de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de angst voor het communisme tijdens de Koude Oorlog als verklaringen aan te wijzen. Europese integratie zou West-Duitsland stevig aan West-Europa vastketenen, wat de welvaart en veiligheid in West-Europa zou verhogen. De belofte van algehele welvaartsvergroting door Europese integratie zou het animo voor het communisme doen verminderen. Ook het ‘verlies’ van Indië zal aan deze ‘eurofilie’ (als dat het juiste woord is) hebben bijgedragen. In Willem Frederik Hermans’ roman *Ik heb altijd gelijk* (uit 1951) waarin het toenmalige ‘enthousiasme’ voor Europese integratie op sarcastische wijze op de hak wordt genomen, speelt dit verlies een prominente rol. In dit

boek keert Lodewijk Stegman per schip terug uit Indonesië, waar hij als militair heeft deelgenomen aan de verloren oorlog tegen de Indonesische Republiek. Aan boord treft hij Nico Kervezee, die een nieuwe politieke partij wil oprichten en in Stegman een geschikte leider ziet, vanwege zijn kwaliteiten als volksman. Zodra de partij de meerderheid in de Tweede Kamer zal hebben, moet deze een wet aannemen om de Nederlandse soevereiniteit op te heffen en de Nederlandse staat te liquideren. Het Nederlandse leger wordt onderdeel van het Europese leger en komt in handen van een Europese bevelhebber. Hermans verbond Europese integratie in zijn roman aan een ander heet hangijzer in de politiek van het begin van de jaren vijftig: wél of géén betaald voetbal. Het tweetal gaat in zee met een entrepreneur, Sjouke G. Key, van wie het idee komt om de partij te financieren door middel van een voetbalkrantje dat hij wil gaan uitgeven: *Voetbal Europa!* Maar de plannen lopen op niets uit, want Key blijkt een zwendelaar die gearresteerd wordt voordat de Nederlandse Europese Eenheids-Partij goed en wel van de grond komt.

Naïeve stemming

Er kan mijns inziens beslist niet van een continue aanwezige grondtoon van eurosceptis in de Nederlandse geschiedenis gerept worden, eerder van een wellicht ietwat naïeve eurofiele stemming in de beginfase van het integratieproces in de jaren vijftig. Dat betekent niet dat er geen continuïteiten waar zijn te nemen. Eén daarvan is de ideologische ambiguïteit van Europese integratie. Extreemrechtse politieke partijen bestempelen de huidige EU als een bemoeizuchtige ‘cultuur-marxistische’ superstaat, terwijl linkse partijen zoals de Socialistische Partij (SP) de EU als een ‘neoliberale’ superstaat beschouwen. Brussel is een gemakkelijk mikpunt van kritiek, omdat de EU

zowel een ‘links’ als een ‘rechts’ gezicht heeft. Deze ambiguïteit is geen nieuw fenomeen. Bij Nederlandse politieke partijen in de jaren vijftig was het enthousiasme voor het Europese ideaal over het algemeen groot (de Communistische Partij Nederland en de Staatkundig Gereformeerde Partij uitgezonderd), maar vanuit verschillende motieven en met uiteenlopende doelstellingen.

‘Brussel is een gemakkelijk mikpunt van kritiek, omdat de EU zowel een “links” als een “rechts” gezicht heeft’

De Nederlandse sociaaldemocratie trok over het geheel genomen de conclusie dat Europese overheidsplanning in de economie ten behoeve van welvaartsvergroting en sociale rechtvaardigheid de aantrekkingskracht van het totalitaire communisme kon doen verminderen. Rechtse partijen als de calvinistische Anti-Revolutionaire Partij, de VVD en de rechtervleugel van de Katholieke Volkspartij waren juist bezorgd over een toenemende bemoeienis van overheden met hun burgers. Die partijen trokken in de jaren vijftig zelfs de conclusie dat de verzorgingsstaat die de ‘socialisten’ op nationaal en Europees niveau voor ogen hadden, de voorbode was van een totalitaire staat. In de ogen van deze rechtse partijen zou de Europese economische integratie de opbouw van al te uitgebreide verzorgingsstaten overbodig maken, omdat de economische schaalvergroting tot een algehele welvaartsvergroting zou leiden. Europa maakte als het ware de klassenstrijd overbodig. De Nederlandse politieke partijen zagen bovendien mogelijkheden om de modernisering van de samenleving (het uiteenvallen van dorpsgemeenschappen, individualisering) door een geïntegreerd Europa in goede banen te leiden. Door

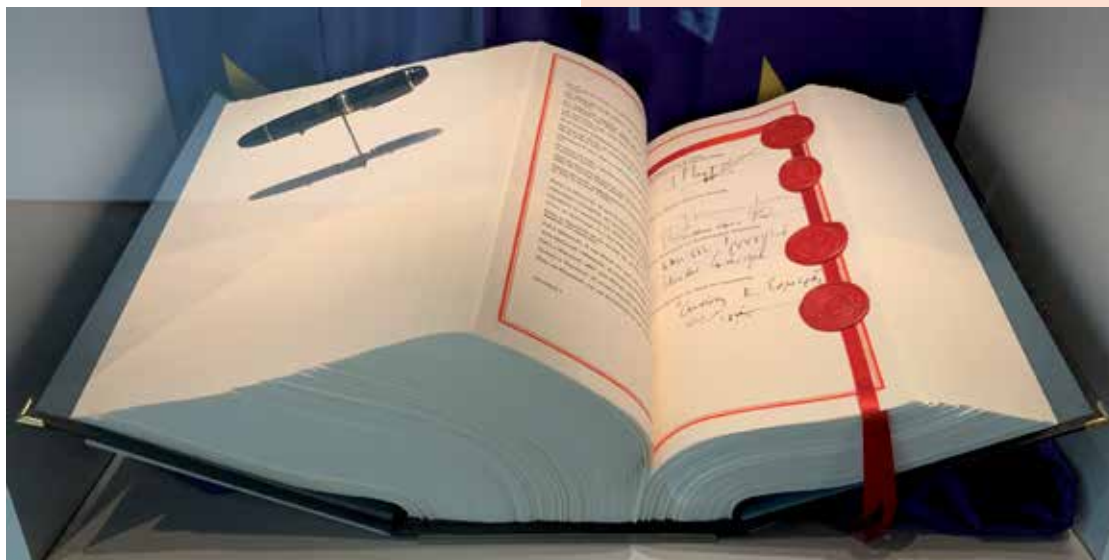
een gemeenschappelijk Europees landbouwbeleid zou wonen en werken op het platteland bijvoorbeeld aantrekkelijker kunnen worden gemaakt. Hierdoor zou het gevreesde proces van verstedelijking kunnen worden gestopt.

Tweeslachtig project

De ‘negatieve integratie’ in de douane-unie van het EEG-verdrag was in essentie economisch-liberaal. Maar daarmee was de EEG nog geen economisch-liberaal project. Hier stond namelijk een ‘interventionistische’, actieve EEG-landbouwpolitiek tegenover, ingezet om boerenbedrijven voor de snelle ondergang te behoeden (vanwege de lage mondiale voedselprijzen). Daarnaast vormde Europese integratie een van de randvoorwaarden voor de opbouw van nationale verzorgingsstaten. Positieve integratie (Europese regelgeving) zou als ‘links’ kunnen worden opgevat, terwijl negatieve integratie (het wegnemen van handelsbarrières tussen lidstaten) als ‘rechts’ kan worden bestempeld. Deze tweeslachtigheid van het Europese project was in de beginfase van het integratieproces – in de jaren vijftig – een kracht, maar is tegenwoordig een zwakte. Trokken veel politici het integratieproces toen naar zich toe en associeerden zij het met de verwezenlijking van eigen politieke doelen in de toekomst, het afgelopen decennium overheerste bij politici van partijen als de PVV, FvD en ook wel de SP het beeld van de EU als een project van politieke tegenstanders; een beeld dat deze politici vervolgens op het verleden projecteerden. ■

Literatuur

- R. de Bruin**, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Wereldbibliotheek, Amsterdam 2014).
- W. van Meurs, R. de Bruin e.a.**, *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Vantilt, Nijmegen 2013).

Het Verdrag van Maastricht, dat op 7 februari 1992 werd ondertekend, diende ter oprichting van de Europese Unie. Foto: Mateus2019, Wikimedia Commons.

Als een wilde in een western

Speelfilms als historische bron

Voor geschiedenisdocenten is de verleiding groot om een speelfilm in te zetten als medium voor beeldvorming. Waarom ook niet? Op YouTube is een fragment te vinden uit de film *Daens* (1992) die leerlingen in een van de textiel fabrieken in Aalst kan brengen. De herrie, de onderdrukking van de arbeiders door een fabrieksbaas, kinderarbeid en, de apotheose van het fragment, een slaperig jochie dat overlijdt doordat hij met zijn arm in een machine terechtkomt; het kan bijdragen aan een van de belangrijkste doelen van ons geschiedenisonderwijs: beeldvorming.

Theo van Eert is docent geschiedenis aan het Luzac Eindhoven.

Maar speelfilms kunnen ook op een andere manier ons geschiedenisonderwijs vormgeven. Wat als we nu eens minder letten op de beelden zelf, maar de speelfilm beschouwen als een historische bron en hierop ons vertrouwde sjabloon van bronnenkritiek leggen? We kunnen kijken naar wie de bron heeft gemaakt en wat zijn of haar achtergrond is. Wat zou dit met de boodschap van de film doen? Een film als *Schindler's List* (1993) vertelt vanzelfsprekend veel over de oorlogsjaren, maar het is wellicht interessanter om de pretenties van Steven Spielberg onder de loep te nemen. Daarnaast bracht de film de nodige controverse met zich mee. Welke reactie heeft deze beeldvorming van het verleden opgevoerd en waarom? Spielberg werd door vakgenoten bekritiseerd, onder andere door filmmaker Stanley Kubrick, door te kiezen voor de combinatie van Holocaust en overlevingsverhaal. Volgens Kubrick en vele anderen deed dit geen recht aan datgene wat de Holocaust in werkelijkheid was: een grootschalige vernietiging die aan miljoenen mensen het leven kostte.

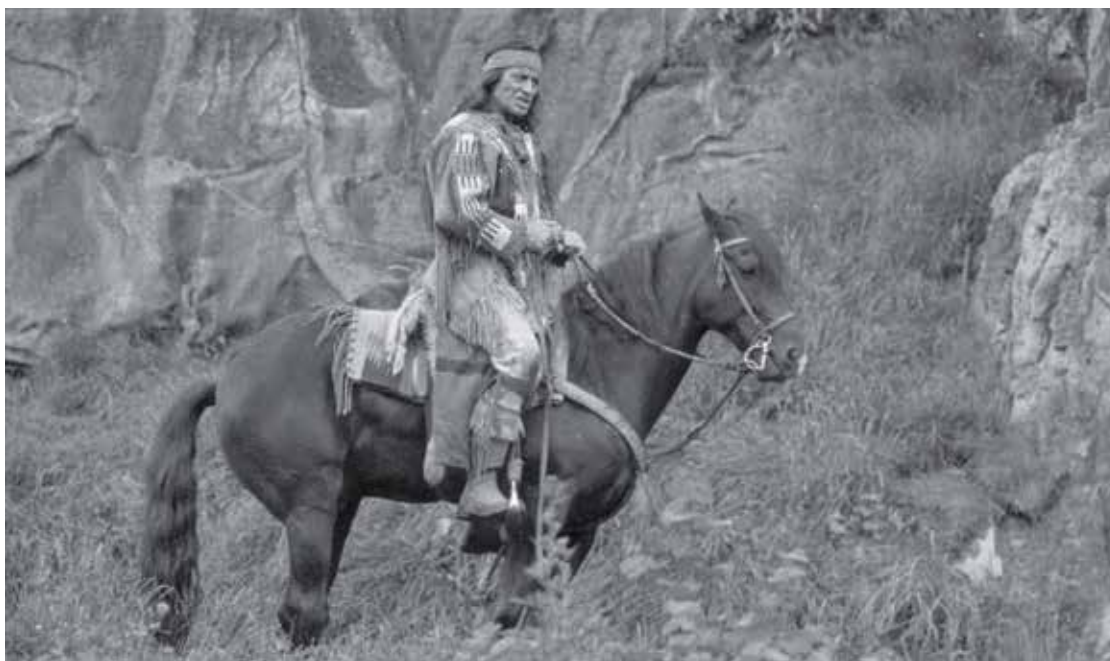
Toch is de representatie van de Holocaust in speelfilms niet enkel eendimensionaal te noemen. Denk alleen al aan *The Pianist* (2002) van Roman Polanski, waarin de Joodse Wladyslaw

Szpilman zich, soms met al het geluk van de wereld, door het bezette Warschau manoeuvreert en uiteindelijk door een Duitse officier verborgen gehouden wordt. Sterker nog, deze officier, een rol van Thomas Kretschmann, voorziet Szpilman van eten en geeft hem later zelfs zijn jas. Hij spreekt Szpilman aan met *Sie* (u) en toont tekenen van beschaafdheid. Anders dan de Duitse soldaten in *Schindler's List* die Engels spreken in dialogen, maar overgaan op het Duits wanneer zij bevelen schreeuwen naar de doodsbanne Joden, die bij de ontruiming van het getto hun papieren vergeten zijn. Het is voor ons als docenten interessant om te zien hoe mensen zichzelf definiëren, en welk beeld zij van de ander laten zien. Om het medium speelfilm kunnen we simpelweg niet heen, wanneer we aan beeldvorming en representatie willen werken met onze leerlingen.

Winnetou en whitewashing

Maar wat als een bepaalde groep haar eigen narratief niet kan of mag bepalen? Deze gevaren komen duidelijk aan het licht wanneer we kijken naar de wijze waarop *Native Americans* gerepresenteerd worden in diverse Hollywoodfilms met een historische achtergrond. Het meest prominent zijn *Native Americans* natuurlijk aanwezig in westerns,

De Franse acteur Pierre Brice als Winnetou rond 1978.

Scène uit de film *Schindler's List* van Steven Spielberg, uit 1993.

een genre dat tot in de jaren zestig vaak een vrij eendimensionale verhaallijn had. De witte Amerikanen worden aangevallen door indianen, vaak vanuit hinderlagen. Die indianen worden gerepresenteerd als ongeciviliseerde en bloeddorstige wilden. Een beeld waarin de negentiende-eeuwse James Fenimore Cooper een belangrijk aandeel had met zijn romanserie *Leatherstocking Tales* (1823-1841). Hij creëerde de blauwdruk voor de latere karakters in de verscheidene westerns. Aan de ene kant bestond de al eerder genoemde bloeddorstige wilde, die aan de lopende band mensen scalpeert en buffels neerschiet, en aan de andere kant was daar het karakter van de nobele indiaan die een is met de natuur en respect heeft voor alles wat leeft. Maar zelfs in de laatstgenoemde, vaak goed bedoelde, karakterisering schuilen een aantal flinke misvattingen. Deze onfortuinlijke keuzes hebben als belangrijkste reden dat Hollywood-films op de eerste plaats commercieel zijn, gericht op een overwegend wit publiek. Wanneer de macht van het representeren in handen is van met name Euro-Amerikanen, is het te verklaren dat de Fransman Pierre Brice jarenlang de rol van Winnetou speelde en dat de populaire Raquel Welch, een absoluut sekssymbool uit die tijd, in 1984 gestalte gaf aan Walks Far Woman, een Siouxkrijger. Dit zogenaamde fenomeen van *whitewashing*, het casten van witte acteurs voor de rol van *Native Americans*, kwam zelfs nog voor in 2013, toen Johnny Depp de rol van Tonto uit *Lone Ranger* op zich nam. Een keuze die overigens veel stof deed opwaaien en de term *redface* in het debat bracht.

Eigen stem

Naast het *whitewashen* was een ander groot probleem dat de *Native American*-gemeenschap zelf geen filmmaker voortbracht. Dit is in de laatste jaren overigens sterk veranderd. Ook zijn de onderwerpen van films rond *Native Americans* niet langer meer verbonden met het genre van de western. Films als *Smoke Signals* (1998) en *Drunktown's Finest* (2014) behandelen thema's als

identiteit, innerlijke demonen, vernedering en bevrijding. Voor het eerst in de geschiedenis van film dragen deze thema's het gezicht van *Native Americans*, geregisseerd door *Native Americans*. Daarnaast maken de personages in de Hollywood-versies nauwelijks karakterontwikkelingen door.

'De film koppelen aan de tijd waarin hij is gemaakt, is haast relevanter dan de film koppelen aan de tijd waarover hij is gemaakt'

We zien dit in westerns alleen gebeuren bij de witte mensen wanneer zij in contact komen met indianenstammen en er schuldgevoelens aan het publiek moeten worden overgebracht, zoals bijvoorbeeld in *Dances with Wolves* (1990). Kevin Costner functioneert als het witte doorgeefluik.

Als bron behandelen

Docenten kunnen de speelfilm inzetten ter ondersteuning van een beeld, zoals ik aangaf bij *Daens*. Maar er is nog veel meer wat we kunnen doen. We kunnen een historische ontwikkeling weergeven met behulp van bovengenoemde voorbeelden. De speelfilm koppelen aan de tijd waarin hij is gemaakt, is haast relevanter dan de speelfilm koppelen aan de tijd waar hij over is gemaakt. Op deze wijze kunnen we met de leerlingen op zoek gaan naar overeenkomsten en verschillen en kunnen we de invloed van standplaatsgebondenheid onder de loep nemen. Hoeveel krachtiger is het wanneer iemand zijn eigen verhaal mag vertellen, dan wanneer we dit laten doen?

Benader de speelfilm dus als een historische bron en onderwerp de bron aan de gebruikelijke bronnenkritiek. Door het vergelijken van de verschillende bronnen kunnen we een ontwikkeling aangeven, een verandering of een continuïteit. Daarnaast kan het ons helpen om het gevaar van stereotypering voor te zijn en de leerlingen bewust te laten worden van het belang van participatie. ■

Van nobele wilde tot mens van vlees en bloed

Het beeld van de oorspronkelijke bewoners van Amerika in Hollywoodfilms veranderde in de afgelopen decennia. De constructie van beelden en stereotyperingen zijn subjectief van aard, waarbij de tijdsgeschiedenis een rol speelt. Een analyse hiervan door leerlingen kan verfrissend werken.

Theo van Eert is docent geschiedenis aan het Luzac Eindhoven.

Wat?

Leerlingen analyseren de beeldvorming van *Native Americans* in Hollywoodfilms in verschillende decennia. Vervolgens worden de decennia en de wijze waarop de indianen worden gerepresenteerd met elkaar vergeleken. Een vervolgstap kan zijn om de politieke, economisch-sociale en culturele positie van de Verenigde Staten in de wereld te koppelen aan deze representatie. In de opdracht valt veel verdieping aan te brengen.

Voor wie?

Deze werkvorm is vooral bruikbaar voor leerlingen uit een hoger leerjaar. Maar wie enkel wil werken met beeldvorming en stereotypering kan dit ook in de lagere leerjaren doen.

Hoe?

Leerlingen krijgen uit elk decennium van de tweede helft van de twintigste eeuw beschrijvingen van verschillende speelfilms.

Ook wordt per film een fragment getoond of een afbeelding uit de film meegeleverd met de beschrijvingen. De leerlingen noteren vervolgens per decennium of de *Native Americans* positief of negatief worden verbeeld. Zij onderbouwen hun keuze met verwijzingen naar de bronteksten of naar de beeld-elementen.

Waarom?

Het doel is dat leerlingen zich bewust worden van het feit dat de constructie van beelden en stereotyperingen per definitie subjectief van aard zijn. Films zijn een projectie van de perceptie van de regisseur die, zoals het Hollywoodfilms betaamt, vooral een groot publiek wil bereiken. Het zou mooi zijn als leerlingen een verschuiving waarnemen in de verandering van de *Native American* als bloeddorstige agressieveling naar een nobele wilde die één is met de natuur. Ook kunnen we met de leerling een verklaring zoeken voor deze verandering door het tijdsbeeld in te zetten. Welke rol hadden de Verenigde Staten in de internationale politiek, en veranderde misschien de samenstelling van het publiek door de toenemende amerikanisering en globalisering?

Wat is er mogelijk?

De opdracht kan op veel manieren worden aangevlogen. Zo kun je er als docent voor kiezen om met de thema's beeldvorming en stereotypering aan de slag te gaan. Wat is de

relatie tussen de witten en de *Natives* in de film? Valt de één de ander aan of zien we juist een toenadering ontstaan tussen de twee werelden? Zien we in deze relatie door de decennia heen een verschuiving ontstaan en, zo ja, op welke wijze zou tijdsgeschiedenis een rol kunnen spelen? Bij dit laatste onderdeel fungeren de speelfilms niet enkel als representatie van het verleden en de bestaande opvattingen over indianen, maar als historische bron. Wie is de maker en in welke tijd leefde hij of zij? Wat zou het doel zijn van deze vertelling? Welke acteurs gebruikt hij of zij? Hebben de films een moraliserend motief? Goede voorbeelden om te gebruiken zijn *Arrowhead* (1953) en *Pawnee* (1957). In

Boven: De filmposter van *Smoke Signals*.
Rechts: De filmposter van *Arrowhead*.

Scène uit *Dances with Wolves*.

de beschrijvingen van beide films wordt gesproken over een confrontatie met indianen. Een blik op de filmposters laat weinig aan de verbeelding over. De witte man heeft het aan de stok met een bloeddorstige indiaan. Ook is de *tagline* van *Pawnee* veelzeggend: 'Savagely they fought... against blood-red fury.' Wie bezig is met de Koude Oorlog in zijn of haar klas, kan misschien de western inzetten als metafoor voor de strijd met de Sovjet-Unie en aan de slag gaan met de thematiek van het rode gevaar uit die tijd. De western vormt hierbij een uitstekend middel. Ook in deze bron wordt gewerkt met een vijandbeeld, dat verdacht veel lijkt op de wijze waarop de communisten worden neergezet. Wanneer de klas aan de slag gaat met de jaren zestig en zeventig zouden de leerlingen kunnen onderzoeken op welke wijze de karakters van *Natives* in speelfilms evolueren. Het is dankbaar om daarvoor de serie *Winnetou* te nemen. De nobele fictieve indiaan uit de boeken van Karl May wordt door de vertolking van de Fransman Pierre Brice gemaakt tot een soort actieheld. Uiteraard wel met een witte man aan zijn zij. Kijk eens met leerlingen naar de hoeveelheid aan Europese medewerkers aan deze productie en naar het gegeven dat samenwerking tussen een *Native American* en een Europese kolonist als centrale thema

onder de serie ligt. Ook hier kunnen we op zoek gaan naar een verklaring voor de keuzes van de regisseur in relatie tot het tijdsbeeld. *Dances with Wolves* (1990) en de animatiefilm *Pocahontas* (1995) zetten een beeld neer van de nobele wilde die witte Europeanen een spiegel voorhoudt hoezeer de natuur lijdt onder de hebzucht van de kolonisten. De tot inkeer komende Europeaan, die gezien wordt als een verrader van zijn eigen cultuur, zien we in beide producties terugkeren. Wellicht gaat het te ver om de Val van de Berlijnse Muur en het ineenstorten van de Sovjet-Unie als achtergrond te nemen, maar het elkaar moeten leren begrijpen van twee werelden, zou kunnen dienen als een instaphema om de representatie van deze nobele wilde te verduidelijken.

Wat levert het op?

Het onderwerp brengt leerlingen uit hun *comfortzone*. Dit kan door sommige leerlingen als zeer verfrissend worden ervaren. De *Native Americans* zijn wellicht de meest gemarginaliseerde personen uit de wereldgeschiedenis. Bovendien maken de leerlingen niet alleen kennis met deze, voor hen vaak tamelijk onbekende cultuur, maar werken ze met toepasingsgerichte opdrachten zoals zij deze ook kunnen verwachten op eindexamens. U doet een beroep op hun kritisch analy-

tisch vermogen en wij docenten kunnen op deze wijze laten zien wat het gevaar kan zijn als een groep zelf het beeld niet kan of mag bepalen, maar een ander dit voor hen doet. De les of lessenreeks kan eventueel eindigen met *Smoke Signals* (1998). Een film van *Native Americans*, met *Native Americans* in de hoofdrol. Geen western met in de verte starende indianen die in elk natuurfenomeen een bepaalde betekenis zien. Geen scalperende wilden die hun pijlen afvuren op de zoveelste huifkar. Maar *Native Americans* die willen vertellen dat zij verdriet, schaamte en worsteling met seksualiteit kennen gedurende hun leven, en eindelijk eens mogen laten zien dat zij op de eerste plaats ook maar gewoon mensen zijn. ■

Links

■ Arrowhead (1953) –

Scène op YouTube via tiny.cc/K4AH

Charlton Heston heeft het in deze scène aan de stok met Jack Palance. Opvallend moment: de indiaan wil een steen pakken om Heston te vermoorden. Heston zelf gooit de steen weg om de indiaan met zijn blote handen te kunnen verslaan.

■ Pawnee (1957) – Op YouTube via tiny.cc/K4PAW

Staat in zijn geheel op YouTube. Vanaf 8:00 zien we gesprekken tussen indianen in een dorp met wigwams. De acteurs zijn niet bepaald *Natives*.

■ Dances with Wolves (1990) –

Scène op YouTube via tiny.cc/K4DWW

Het betreft hier een scène waarin de Pawnee-indianen een ander dorp aanvallen. Kevin Costner is getuige van deze aanval.

■ Pocahontas (1995) –

Scène op YouTube via youtu.be/O9MvdMqKvpU

Het lied *Colors of the Wind* wordt gezongen nadat John Smith Pocahontas een 'wilde' heeft genoemd en zegt dat hij beschaving komt brengen. Pocahontas houdt hem een spiegel voor van wat deze beschaving dan inhoudt. We zien hier het duidelijke geval van de nobele wilde in contact met de natuur.

■ Smoke Signals (1998) –

Trailer op YouTube via tiny.cc/K4SMS

Trailer van een film, volledig bestaand uit *Native Americans*. Geen western, maar een verhaallijn waarin de acteurs karakterontwikkelingen doormaken en met verschillende emoties te maken krijgen. Anders dan in de meeste westerns, waarin het karakter van de indiaan al vanaf het begin van de film vaststaat.

De invloed van zwart goud en ijzeren dozen

Naar een globaliserende wereldeconomie

Ondanks de Tweede Wereldoorlog bleken de westerse kapitalistische economieën ook na 1945 dominant. Pas in de jaren zeventig werd het Westen voor het eerst na 1945 geconfronteerd met een ernstige economische crisis. Vele bedrijven werden daardoor gedwongen te reorganiseren. Bovendien werd eenvoudig werk verplaatst naar lagelonenlanden. Sommige derdewereldlanden zagen hier een kans en openden speciale economische zones waarin westerse bedrijven tegen gunstige voorwaarden delen van hun productie konden onderbrengen.

Hein A.M. Klemann
is professor Sociale
en Economische
Geschiedenis aan de
Erasmus Universiteit in
Rotterdam.

Na de oorlog domineerden de Verenigde Staten de wereldeconomie. Voor de Europese landen weer volop konden produceren, moesten ze door de Marshallhulp financieel en monetair op de been worden geholpen. Bovendien moest de economie omschakelen van steenkool op olie. De dominantie van de VS veroorzaakte dat de dollar een spilfunctie kreeg toen in 1944 in Bretton Woods een monetair systeem voor na de oorlog werd opgezet. Andere westerse valuta werden gekoppeld aan de dollar en de dollar aan het goud. Hierdoor kon Amerika een tekort op de lopende rekening van zijn betalingsbalans dekken met dollarbiljetten. De Europese centrale banken kregen de verplichting de eigen munt stabiel te houden ten opzichte van de dollar. Vanaf de jaren vijftig moesten die banken daarom de dollarvloed opkopen die het resultaat was van Amerika's permanente tekorten.

Zo vulden hun bankkluisen zich met Amerikaans bankpapier, pompte Amerika op inflatoire wijze geld in de economieën en werd geldontwaarding een probleem.

Over op olie

Voor de Europese economie was steenkool de belangrijkste brandstof, maar het beroep van mijnwerker was zwaar en ongezond. Daardoor was het na de oorlog, toen er een enorme vraag naar arbeid ontstond, ondoenlijk mijnwerkers te werven. Net als Amerika moest Europa op olie overgaan. Olie viel in Europa nauwelijks te winnen en kwam goeddeels uit het Midden-Oosten. Door de stijging van het oliegebruik, kregen de Arabische olielanden de macht een vuist tegen de westerse landen te maken. In de vroege jaren zeventig manifesteerden deze zwakheden van de westerse economie zich en werden er ook enige

andere problemen zichtbaar. Amerika dekte zijn structurele tekort door dollars de wereld in te pompen, wat overal in het Westen tot inflatie leidde. Het Amerikaanse verzoek aan Duitsland om de mark te revalueren om zo de Amerikaanse concurrentiepositie te verbeteren, achtte Bonn inefficiënt zolang de VS intern geen orde op zaken stelde. Daarop koppelde president Richard Nixon de dollar los van het goud, waarna de munt fors in waarde daalde ten opzichte van goud en andere westerse valuta. Door het inzakken van de dollar voelden de olielanden zich belazerd. Zij waren met westerse, veelal Amerikaanse oliemaatschappijen net een betere prijs overeengekomen. Nu werd die betaald in gedevalueerde dollars. Hun kartel, de OPEC, wilde meer geld en wist dat door een olieboycot, die van start ging tijdens een oorlog tegen Israël, op dramatische wijze te bewerkstellingen. Olie, de brandstof van de westerse economie, werd vele malen duurder. Het resulteerde in de eerste forse naoorlogse crisis.

Lagelonenlanden

Tot de jaren zeventig waren industriële ondernemingen veelal geïntegreerde bedrijven die iedere stap in het productieproces zelf uitvoerden. In de jaren vijftig en zestig probeerden zulke bedrijven bovendien hun schaal te gelde te maken door te diversifiëren. Door kapitaal en management in andere sectoren in te zetten, spreidden zulke bedrijven hun risico. Om de zo ontstane conglomeraten te beheersen, waren echter meerdere managementlagen nodig, waardoor logge organisaties met een enorme *overhead* ontstonden. Tot 1973 ging dat min of meer goed. Sinds 1945 had het Westen economische crises weten te voorkomen, waardoor de overtuiging was ontstaan dat die niet meer mogelijk waren. De overheid beschikte immers over het instrumentarium om de economie te *finetunen*. De klap kwam daardoor onverwachts. Toen de zwaktes duidelijk werden, ontstond de leus: 'Terug naar de *core business*.' Bedrijven vroegen zich af of het wel rendabel was om elke stap in de productieketen zelf te verrichten. Konden sommige halffabricaten niet beter bij anderen worden ingekocht? Ook werden branchevreemde bedrijfsonderdelen van de hand gedaan. Shell stootte zijn tankervloot af; Philips ontdeed zich van zijn farmaceutische bedrijven. Multinationals onderzochten bovendien of er kon worden bezuinigd door de *value chain* verder te internationaliseren en sommige stappen in de productieketen elders te laten uitvoeren. Er werd gekeken naar landen waar de lonen lager waren, de fiscale situatie gunstiger, de overheid soepeler ten aanzien van milieuregels of waar anderszins winst te halen viel. Dat het overhevelen van schakels in de productieketen naar landen waar die goedkoper waren niet beperkt bleef tot kleine stappen, maar de wereldeconomie op zijn kop

zette, werd mogelijk door twee ontwikkelingen: de minimalisering van transport- en communicatiekosten en het opengooien van hun economieën door derdewereldlanden.

De ijzeren doos

Om voordeel te halen uit het verplaatsen van delen van de productieketen naar derdewereldlanden moesten de resulterende transport- en communicatiekosten geringer zijn dan de winst die met die verplaatsing werd behaald. Dat werd bereikt door containervervoer en het internet. Containervervoer maakt het transport van grote hoeveelheden stukgoed goedkoop door minimalisering van de kosten van de duurste stap in dat transport: het overladen naar een andere vorm van vervoer. Containers zijn grote ijzeren dozen die precies in aangepaste schepen,

'Amerika dekte zijn structurele tekort door dollars de wereld in te pompen, wat overal in het Westen tot inflatie leidde'

vrachtwagens, en op kades en treinwagons passen. In die boxen kan van alles worden vervoerd. Door het gebruik van containers en aangepaste voertuigen wordt overlading van stukgoed op een spoorwegemplacement of in een haven van een arbeidsintensief gesjouw tot het simpele hijsen van een bak van het ene op het andere transportmiddel. De ijzeren doos maakt transportkosten, die met traditionele middelen torenhoog zouden zijn, verwaarloosbaar. Afgezien van bulkgoederen gaat daarom 90 procent van het internationale transport tegenwoordig per container. Vanaf de jaren tachtig pasten reders, spoorwegen, havens en vrachtwagenondernemingen overal ter wereld hun materieel aan, aan de standaardzeecontainer. Vanaf de tweede helft van de jaren negentig verspreidde zich bovendien het internet. Door het gebruik van websites en e-mail werden transport en communicatie efficiënt en goedkoop.

Speciale economische zones

Wil een bedrijf een vestiging in een lagelonenland openen, dan moet het de garantie hebben dat dit veilig is. Naast de veiligheid van het personeel, betrof dat de veiligheid van bijvoorbeeld octrooien en andere eigendomsrechten. Begin jaren zeventig richtten enige Aziatische en Zuid-Amerikaanse landen, die hun economische ontwikkeling een impuls wilden geven door westerse bedrijven te stimuleren te investeren in hun economie, daartoe speciale economische zones in. Daar golden lagere belastingtarieven, werden voorzieningen ingericht voor expats en waren eigendoms- en octrooirechten goed geregeld. Al snel bleek dat zowel die landen als westerse bedrijven van zulke zones ►

Links: Een koets en fietsers op de Nederlandse autosnelweg in 1973. In verband met de oliecrisis werden er autoloze zondagen uitgeroepen. Fotograaf onbekend. Bron: Nationaal Archief.

De poort die toegang verleent tot de speciale economische zone in de regio Bokeo in het Aziatische land Laos. Fotograaf onbekend. Onder: De Chinese leider Deng Xiaoping in 1976. Fotograaf onbekend. Bron: Nationaal Archief.

profiteerden. Die zones werden echt interessant toen ook China ze ging inrichten. Dat was het werk van Deng Xiaoping. Omdat hij er niet in geloofde dat zijn land door revolutionair enthousiasme alleen tot ontwikkeling kon komen, gold Deng als een dissident in de late jaren van het Mao-regime. Tijdens de Culturele Revolutie, waarin dat nu juist werd uitgedragen, werd Deng naar het platteland verbannen, waar hij zijn visie op China's toekomst op papier zette. Volgens hem moest het land een technische en bestuurlijke elite krijgen die door financiële prikkels werden gestimuleerd om resultaatgericht te werken. Bovendien moest de extreme controle op allerlei activiteiten verdwijnen. Deng – zeker geen liberaal – meende dat die controle elke initiatief doodde. In 1978, twee jaar na Mao's dood, werd Deng leider van China. Meteen bezocht hij enige buurlanden, waaronder Singapore. Hij was diep onder de indruk en zond jonge Chinezen de wereld over om kennis op te doen. Ook besloot de Communistische Partij in dat jaar de economie te hervormen en daartoe speciale economische zones in te richten. Op het moment dat westerse bedrijven delen van de productie naar lagelonenlanden gingen verplaatst, zette China de deur voor hen open.

Opsplitsen en verplaatsen

Sinds het midden van de jaren zeventig verplaatsten westerse bedrijven arbeidsintensieve delen van hun productieketen naar allerlei lagelonenlanden. Fabrieken uit de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw waren vaak kolossale complexen waarbinnen de gehele productieketen onderdak vond. In de chemie en de metaalindustrie, waar dit inherent is aan het productieproces, bestaat dit nog, maar grote delen van de zogenaamde maakindustrie kennen tegenwoordig betrekkelijk kleine productie-eenheden. Multinationale ondernemingen onderzoeken voor elke stap van hun productieketen waar die het beste kan plaatsvinden. Hierdoor zijn allerlei schakels in die ketens naar China of andere lagelonenlanden

verplaatst. Zeker niet alles verdwijnt. Nederland zag, net als veel andere Europese landen, in de jaren tachtig een groot deel van zijn scheepsbouw teloor gaan omdat het lassen van honderden meters scheepswand in Azië goedkoper was. Niettemin zijn er in Nederland nog allerlei bedrijven die (delen van) hoogwaardige, gespecialiseerde schepen bouwen en ingenieursbureaus, soms voortkomend uit de oude werven, die voor scheepsbouwers elders het ontwerpproces voor hun rekening nemen.

Het uit elkaar trekken van de *value chain* en bij elke stap opnieuw overwegen waar die het beste kan worden verricht, heeft geleid tot een snellere groei van de wereldhandel dan van de productie. Het is tegenwoordig normaal dat de waarde van een product in de vorm van onderdelen en half-fabricaten al vele malen een nationale grens heeft gepasseerd vóór het product gereed is. De wereldhandel steeg dan ook veel sneller dan de mondiale productie, waarbij moet worden aangetekend dat een derde van die handel, handel is in de zin dat goederen over politieke grenzen worden vervoerd, maar vervoer betreft tussen twee vestigingen van één mondiaal opererende multinational. In het proces waarin de *value chains* werden opgeknipt en waarin naar de goedkoopste plaats voor elke stap daarin werd gezocht, werd een aanzienlijk deel van de maakindustrie verplaatst naar landen waar de lonen lager zijn. Dat proces werd voor een belangrijk deel georganiseerd door veelal westerse multinationals.

Opkomst van China

Alles bijeen bleken deze ontwikkelingen goed voor China, dat zijn handel vanaf 1978 met 15 procent gemiddeld per jaar – en daarmee driemaal zo snel als de wereldhandel – zag toenemen, en zijn productie tussen 1978-2005 met ruim 9 procent per jaar zag groeien. Ook andere Aziatische, Zuid-Amerikaanse en Afrikaanse landen

profiteerden, net als westerse bedrijven die door deze ontwikkelingen hun loonkosten zagen dalen. Door de groeiende wereldhandel groeiden bovendien de westerse economieën die zich konden toelekken op die sectoren waarin zij concurrerend waren. Bovenal werd ermee bereikt dat tussen 1975 en 2015 het overgrote deel van de Aziatische, een fors deel van de Afrikaanse en bijna de gehele Zuid-Amerikaanse bevolking de meest schrijnende vormen van armoede achter zich kon laten en een veel kleiner deel van de wereldbevolking zich in het leven moet zien te houden beneden de *International Poverty Line*. Het verplaatsen van laaggeschoolde arbeid naar de rest van de wereld was minder gunstig voor de laagstgeschoolden in de westerse wereld.

Globalisering en populisme

Volgens de Zweedse economen Eli Heckscher (1879-1952) en Bertil Ohlin (1899-1979) bepaalt het aanbod van productiefactoren de internationale handel. Exportgoederen zijn producten waarvan de voornaamste productiefactoren in het exporterende land ruim voorradig en daardoor relatief goedkoop zijn. Voor de productie van geïmporteerde goederen zijn productiefactoren nodig die in het importerende land schaars en daardoor duur zijn. Op grond hiervan valt te concluderen dat vrijhandel in elk land zal resulteren in geringere vraag naar de productiefactor die schaars is – de producten daarvan worden geïmporteerd – terwijl de vraag naar de overvloedige productiefactor zal stijgen. Daardoor zal de prijs ervan toenemen. Kortom, vrijhandel leidt tot mondiale nivellering van de kosten van productiefactoren. In de laatste halve eeuw pakte dat negatief uit voor laaggeschoolde westerlingen. In het Westen was laaggeschoolde arbeid schaars en daardoor goed betaald. In de ontwikkelingslanden waren er juist veel onderbetaalde laaggeschoolden. Door globalisering ontstond er in landen waar westerse bedrijven hun productielijnen neerzetten, vraag naar zulke arbeid en verminderde die vraag in het Westen. Daardoor steeg het loon voor deze categorie arbeiders in de ontwikkelingslanden, wat het grotendeels verdwijnen van de extreme armoede in de wereld verklaart, maar daalden de lonen van westerse ongeschoolden. In de Verenigde Staten gingen tussen 1973 en 1993 ongeschoolden er 25 procent op achteruit, terwijl in Europa – waar lonen door cao-afspraken en beschermende maatregelen minder flexibel zijn – de werkloosheid de pan uit rees.

In de late jaren tachtig en jaren negentig was het Westen ervan overtuigd de Koude Oorlog te hebben gewonnen. Dit versterkte de mythe dat de vrijmarkteconomie alles oplost. Partijen die traditioneel opkwamen voor laaggeschoolden, omarmden daarop neoliberale economische ideeën en hielpen de sociale zekerheid terugdringen.

Juist toen deze categorie het moeilijk kreeg, zagen laaggeschoolden hoe de politieke partijen die het traditioneel voor hen opnamen – in Europa de sociaaldemocraten, in Amerika de Democraten – het lieten afweten en zich hard maakten voor andere verdrukte groepen, bijvoorbeeld etnische minderheden. Het valt te begrijpen dat die laagstbetaalden, die ondanks aanhoudende groei in geen decennia iets extra's kregen, zich in de steek gelaten voelden. Zij zien welvarende groepen er beter op worden, bedrijven hoge winsten maken, maar hun lonen stagneren en het sociale vangnet dat voor hen was opgebouwd minder worden. Hun schreeuw om bescherming uit zich in populisme en de opkomst van nationalistische partijen.

Scholing om te concurreren

Binnen Europa verschilt het percentage mensen met een lage scholing sterk. In Nederland heeft slechts 22 procent van de volwassenen geen diploma van enigerlei school voor secundair onderwijs, maar in Italië is dat 39 procent en in Portugal 46 procent. De problemen waar het Westen mee kampt zijn daar dan ook aanzienlijk groter dan hier. Het is opvallend dat landen van het voormalige Sovjetblok het relatief goed doen. Er valt weinig positiefs te zeggen over de regimes die daar de touwtjes in handen hadden, maar dat de scholingsgraad daar zowel onder mannen als onder vrouwen hoog is, mag op hun conto worden geschreven. Westerse arbeiders moeten concurreren met arbeiders elders in de wereld omdat ondernemingen werk dat elders goedkoper kan worden verricht daarnaartoe verplaatsen. Met loonkosten kunnen westerse arbeiders de concurrentie nooit aan. Om iedereen hier aan het werk te houden, moet de samenleving ervoor zorgen dat zij met hun scholing kunnen concurreren. Om deze mensen een kans te geven, moet de overheid daarom investeren in onderwijs. ■

Occupy Wall Street was een protestbeweging die opkwam na de economische crisis van 2008. De beweging zette zich af tegen de 1 procent van de bevolking die de meeste rijkdom in handen had. Terwijl de laagopgeleiden er nauwelijks op vooruitgingen, werden de rijken steeds rijker. Foto: Ashoka Jegroo.

De adel als onmisbare schakel

De rol van de adel in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen

In de context 'Steden en burgers in de Lage Landen' wordt te veel nadruk op de burgers gelegd, vindt Joey Spijkers. De rol van de adel kun je niet over het hoofd zien; sterker nog, de edellieden vormden een onmisbaar onderdeel van de ontwikkelingen in de samenleving.

Joey Spijkers is onderzoeker en schrijver.

In de Nederlandse geschiedschrijving is vaak weinig plek voor de adel. 'Dit is het land van de burger en de koopman,' oerde Herman Pleij in 2018 bij zijn pleidooi voor het Plakkaat van Verlatinghe als Pronkstuk van Nederland. En het zouden volgens hem die burgers en kooplui zijn geweest, die in de zestiende eeuw hun tirannieke vorst afzetten en een nieuwe, *bijna*-democratische regeringsvorm creëerden. De negentiende-eeuwse liberale mythe slaat blijkbaar nog steeds aan, want Pleijs betoog leverde het Plakkaat de meerderheid van de stemmen op.

Als we onszelf willen zien als egalitaire natie vergeten we echter te gemakkelijk dat de adel een belangrijke rol speelde in de geschiedenis van de Nederlanden. Adellijk verzet was inherent aan de middeleeuwse en vroegmoderne samenleving door heel Europa. Een vorst was genoodzaakt om zijn trouwe volgelingen te belonen met landen, ambten en militaire posities. Wanneer deze gunsten schaars werden, wrong het vaak snel tussen hovelingen. Tegelijkertijd was het misnoegen van de adel ook het gevolg van het ontwikkelen van een bureaucratische staat. De hoge edellieden, die vanouds de belangrijkste stemmen hadden in de vorstelijke raden, moesten steeds vaker juristen en getrainde financiële beambten naast zich dulden in de regeringsorganen. In dit artikel wil ik anderhalve eeuw aan adellijk verzet illustreren aan de hand van de ervaringen van twee Brabantse families: die van Nassau en van Bergen.

De Brabantse crisis

In de vroege vijftiende eeuw verschenen twee nieuwe families in de Brabantse baronnenstand door huwelijk: Engelbrecht, een jongere zoon uit het Nassause gravengeslacht, verwierf Breda, en Jan van Glymes, een onwettig nazaat van hertog Jan II, werd heer van Bergen op Zoom. Het duurde niet lang voordat zij in aanvaring kwamen met hun vorst. De jonge hertog Jan IV had in 1420 geleidelijk de baronnen in zijn raad vervangen door edelen van lager allooi, die hem bovendien aanraadden om zich te distantiëren van zijn vrouw. Om zijn torenhoge schulden terug te kunnen betalen, nodigde de hertog de Staten (de

vertegenwoordigers van de geestelijkheid, adel en steden) van Brabant uit om in Brussel te onderhandelen over financiële steun. De hoge edellieden die waren verstoten uit Jans raad, waaronder Engelbrecht van Nassau en Jan van Bergen, organiseerden echter een eigen vergadering met het stadsbestuur van Leuven. Samen stelden zij een lange klachtenbrief op. De kern van hun betoog was dat zij graag bereid waren om hun hertog bij te staan, maar dat zij dan wel verwachtten dat het geld aangewend zou worden voor het algemeen belang.

Om de impasse te doorbreken, organiseerde Jans jongere broer, Filips van Sint-Pol, een verzoening. De avond voor de samenkomst verdwenen de hertog en zijn entourage echter stiekem uit Brussel,

Engelbrecht II van Nassau door de meester van de vorstenportretten. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

en de verzamelde Staten benoemden Sint-Pol tot ruwaard, of plaatsvervanger van de hertog, totdat deze zijn vrouw weer zou behandelen zoals het betaamde en zijn landen zou regeren met behulp van de drie Staten. Maanden later, op 21 januari 1421, verscheen Jan IV met een klein leger met bannelingen en Limburgse huurlingen in Brussel om de stad weer in bezit te nemen. De soldaten misdroegen zich in de volgende dagen echter zo, dat de Brusselse handwerkslieden zich gewapend verzamelden op de Grote Markt. De entourage van de hertog werd verbannen of onthoofd. Jan, verstoken van zijn omgeving, was tot de orde gebracht en zou zich weer laten leiden door de Staten van Brabant.

De crisis van 1420-1421 laat een duidelijke escalatie zien, beginnend met een groepje misnoegde edellieden die weigerden gehoor te geven aan een hertogelijke oproep voor een vergadering. Toen Jan IV niet van zins bleek om te onderhandelen met zijn onderdanen, sloegen dezen de handen ineen om hem niet alleen de dienst te weigeren, maar tijdelijk uit zijn ambt te zetten, volgens de regels van het feodale systeem. De enige echte vernieuwing die het Plakkaat van Verlatinghe honderdzesentwintig jaar later zou brengen was het permanente karakter van de afzetting; in 1421 was het aanstellen van de ruwaard nog slechts een tijdelijk pressiemiddel om de hertog tot inkeer te brengen. En het werkte wonderwel: totdat de machtige Bourgondische hertog Filips de Goede het hertogdom zou erven in 1430, dansten de hertogen naar de pijpen van hun onderdanen.

Een bovenlokale elite

Toen hertog Karel de Stoutte in 1477 sneuvelde en zijn negentienjarige dochter Maria de Bourgondische Nederlanden erfde, waren het dan ook de belangrijke edellieden die het machtsvacuüm vulden. Adolf van Kleef, afstammeling via moederskant van het Bourgondische huis, vervulde samen met zijn zoon Filips het ambt van stadhouder van de Nederlanden; in deze positie waren zij machtiger dan de afzonderlijke graven en hertogen een eeuw eerder waren geweest. Maria trouwde met de keizerszoon Maximiliaan van Oostenrijk, die spoedig in aanvaring kwam met deze hoge adel. De Oostenrijker poogde een tegenwicht te kweken voor de macht van deze aristocraten: hij bevorderde Engelbrecht II van Nassau tot zijn eigen eerste kamerheer en stelde Jan van Walhain – de latere Jan III van Bergen – aan als eerste kamerheer van zijn zoon Filips de Schone.

Dat bleek een machtige positie toen Maria in 1482 omkwam bij een jachtongeluk en Filips op vierjarige leeftijd hertog van de Bourgondische Nederlanden werd onder het regentschap van Maximiliaan. De Vlaamse onderdanen waren echter ontevreden over het centralistische beleid van de Oostenrijker. Maximiliaan werd bij een

bezoek aan Brugge gevangengenomen en leden van zijn entourage werden op de markt poedelnaakt gemarteld en onthoofd. De Staten stelden een regentschapsraad aan in Vlaanderen, maar in de praktijk kwam het leiderschap te liggen bij Filips van Kleef, de zoon van Adolf. Het revolutionaire regime richtte zich nadrukkelijk tot de hoge edelen die voelden dat zij in de verdrukking waren gekomen. Niet lang nadat de regentschapsraad was geïnstalleerd en Maximiliaan van Oostenrijk weer op vrije voeten was, brak de strijd wederom los. Deze tweede Vlaamse Opstand was dankzij het energieke optreden van Filips van Kleef echter veel succesvoller dan de eerste: het graafschap Namen en de Brabantse steden Brussel en Leuven sloten zich bij Vlaanderen aan. Als edelman had Filips de diplomatieke middelen om een bondgenootschap te sluiten met Frankrijk en hij hielp de Hoekse partij in Holland om daar enkele steden te veroveren.

Publiekelijk liet Filips van Kleef weten dat de oorlog zeer tegen zijn zin was en dat hij slechts genoodzaakt was te vechten. In verschillende brieven die Filips van Kleef schreef aan de koningen van Frankrijk en Portugal, liet hij het achterste van zijn tong zien: hij beschouwde de oorlog als een vete van de Brabantse edelman Jan van Bergen en diens broers tegen hem. Een belangrijke oorzaak van hun geschil was dat de twee edellieden achter dezelfde ambten aan zaten. Filips had het admiraalsschap ontvangen, waar de Bergenaar op aasde, en deze werd op zijn beurt begunstigd met het ►

Jan III en Hendrik van Bergen. Onbekende kunstenaar, ca. 1495. Collectie Markiezenhof Bergen op Zoom.

gouverneurschap van Namen en de functie van eerste kamerheer.

In 1420-1421 waren Engelbrecht I van Nassau en Jan I van Bergen in Brabant lid van de topadel die zich verzette tegen de invloed van nieuwkomers. In 1488 behoorden Engelbrecht II en Jan III zelf tot een groep die dankzij de hertog doorstootte naar het bovenlokale niveau en daarom met argusogen werd bekeken. De korte regering van Filips de Schone kenmerkt het hoogtepunt van de macht van deze twee families: in 1501 vertrok Filips naar Spanje om zijn schoonouders te ontmoeten, waarbij Jan van Bergen hoofd was van zijn wereldlijke hofhouding en zijn broer Hendrik als hoogste geestelijke meereisde. Engelbrecht van Nassau bleef intussen achter als hoofd van de raad die de Nederlanden in de tussentijd bestuurde. Maar Filips' zoon Karel erfde een wereldrijk en de marge werd opnieuw geherdefinieerd.

Zichtbare adel

Naarmate de vorsten een groter domein vergaarden, verdwenen zij steeds meer uit beeld. Tegelijkertijd raakte de adel in de loop der eeuwen steeds sterker ingebed in de samenleving. Vanwege hun overheidsfuncties verbleven de edelen regelmatig in de belangrijkste stedelijke centra. Na de crisis van 1420-1421 lieten de Staten van Brabant hun hertog een document ondertekenen waarin werd bepaald dat alleen 'tween of drien van den edelen ende stammen' van Brabant nieuwe stadsbesturen aan mochten stellen namens de hertog. Voor iedere potentiële magistraat die de adel niet welgelegen was, was een kans op het pluche verkeken. Het was voor de burgerij dan ook belangrijk om deze edellieden te vriend te houden. Het stadsbestuur van Brussel subsidieerde de verbouwing van het Hof van Nassau aan het eind van de vijftiende eeuw.

Jan IV van Bergen.
Adriaan van der
Creke, 1651. Collectie
Markiezenhof Bergen
op Zoom.

Wanneer de vorst op zijn beurt geld nodig had van zijn onderdanen, werden de edelen eropuit gestuurd om daarover te onderhandelen. Volgens de landvoogdes konden Willem van Nassau – inmiddels ook prins van Oranje – en Jan IV van Bergen – inmiddels markies – van de Staten van Brabant alles bereiken wat ze maar wilden. De adel vormde de sociale brug tussen vorst en onderdanen en werd daar rijkelijk voor beloond. In de jaren 1550 en 1560 kwamen de hoge edellieden wederom in verzet tegen hun vorst vanwege overijverige concurrentie in het landsbestuur. Ditmaal moest de intellectuele bisschop Granvelle het ontgelden; volgens zijn reorganisatieplan van de bisdommen zou hijzelf de eerste stem krijgen in de Staten van Brabant. In 1562 verbonden Oranje, Egmond en Horne zich in een liga tegen Granvelle, waar Bergen en andere aristocraten zich snel bij aansloten. De leden van de liga staken als teken van protest hun hofhoudingen in een sobere livrei, met verschillende herkenningstekens: aanvankelijk een rode zotkap die als bespotting van Granvelles kardinaalshoed werd gezien, vervolgens een pijlenbundel als teken van eendracht en vervolgens voegde Bergen daaraan een hoorn des overvloeds toe en het devies 'Force est trop' – geweld is te veel. Uiteindelijk moest de koning Granvelle wel terugtrekken.

Oranje en Bergen waren ook drijvende krachten achter een beweging om de landsregering te herzien. Ze drongen erop aan om de Staten-Generaal bij elkaar te roepen; de prins stelde bovendien voor om de markies aan te stellen als voorzitter van deze vergadering en hemzelf als ruwaard van Brabant. Bovendien wilden zij taken van de technocratische Raad van Financiën en de (juridische) Geheime Raad overhevelen naar de Raad van State, waar zij zelf deel van uitmaakten. De invloed van kardinalen of bureaucraten was tegen het zere been van de oude adel.

Dreigen met ontslag

Bovenop de politieke en financiële crises, lag er een derde tijdbom onder de Nederlandse samenleving: de reformatie. Zowel de stadsbesturen als de adel konden zich moeilijk vinden in de hardvochtige ketterijwetgeving waar koning Filips II zich in vastbeet. Om hier druk achter te zetten, dreigden de edellieden met ontslag als gouverneurs, waar zij dankzij hun sociale inbedding moeilijk vervangbaar waren. Eigen verdenkingen waren niet van de lucht, want Oranje was getrouwd met een steenrijke lutherse en Bergen was opvallend mild geweest in het bestraffen van de calvinistische opstandelingen in Valenciennes. Na een eerdere, teleurstellende audiëntie van Egmond in Spanje, werden Jan van Bergen en Floris van Montigny er in 1567 op uitgestuurd om bij Filips II om verzachting van de ketterplakkaten te verzoeken. Bergen stierf daar een vroege, maar

Willem van Oranje.
Collectie Rijksmuseum
Amsterdam.

nieuw fenomeen van moderne burgers tegen middeleeuwse onderdrukking, maar een van vele opstanden die vergelijkbare patronen laten zien. Adel en steden wisten elkaar steevast te vinden wanneer zij misnoegd waren over de intrede van lagere edellieden en technocraten in de vorstelijke raden. In 1420 en 1560 waren de telgen uit de families Nassau en Bergen degenen die zich bedreigd voelden, in 1488 waren juist zij het van wie de opkomst moeilijk te verkroppen was voor Filips van Kleef.

Een edelman kwam echter wel op een andere manier in verzet dan een stedeling. Zowel de Brusselse gilden die de markt in 1421 bezetten als de Brugse die dat in 1488 deden, werden snel gegeven voor het feit dat zij politieke tegenstanders uit de weg hadden geruimd. Zo'n plotselinge greep naar de wapens paste niet binnen het verzetsrepertoire van de adel, maar was in de praktijk wel erg nuttig. In plaats daarvan bedienden zij zich in de eerste plaats van eindeloze klachtenbrieven en achteraf van apologieën, die Filips van Sint-Pol, Filips van Kleef en Willem van Oranje alle drie hebben laten schrijven.

In het uiterste geval kon overgegaan worden tot gewelddadig verzet. Een edelman behoorde echter niet deel te nemen aan rellen. Geweld diende binnen de vorm van reguliere oorlog te passen: het bezetten van steden, verstoren van handelswegen en openlijke veldslagen. Oorlogsvoering had immers een zeker cachet. Standgenoten werden altijd met respect behandeld. Filips van Kleef omhelsde de aanvoerder van Maximiliaans troepen vriendelijk tijdens een onderhandeling, terwijl diens troepen daags daarvoor nog een kerk vol met mensen in brand hadden gestoken.

'Filips van Kleef omhelsde de aanvoerder van Maximiliaans troepen vriendelijk tijdens een onderhandeling, terwijl diens troepen daags daarvoor nog een kerk vol met mensen in brand hadden gestoken'

Toen de verschillen tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden zich aan het eind van de zestiende eeuw aftekenden, kwam er een einde aan een lange traditie van adelsopstanden in de Nederlanden; en men mag zich afvragen of de Brusselse stedelingen die de hertogelijke raden ombrachten in 1421 en 1488 zoveel verschilden van de burgers die Johan en Cornelis de Witt lynchten zodat stadhouder Willem III de macht kon grijpen. In 'het land van de burger en de koopman' vormden edellieden eeuwenlang de kern van iedere succesvolle opstand dankzij hun sociale netwerken, lobbyvaardigheden en prestige. De ontstaansgeschiedenis van Nederland en België is ondenkbaar zonder. ■

natuurlijke dood als laatste telg van het geslacht dat anderhalve eeuw een spilfunctie had gehad in Brabant. Tijdens het verblijf van de heren in Spanje brak in de Nederlanden de Beeldenstorm uit, wat voor de koning het bewijs was dat er met protestanten niet te onderhandelen viel. Het moderatieplan was in het water gevallen. De hertog van Alva, die naar de Nederlanden werd gestuurd om orde op zaken te stellen, pakte de adel hard aan. Oranje was al voor diens aankomst gevlucht, maar Egmond en Horne werden opgepakt en publiekelijk onthoofd. De schok daarvan lag erin dat zij zich tot dusver alleen hadden bediend van de milde gereedschappen uit het verzetsrepertoire maar toch op de strengst denkbare manier werden gestraft. Met de geconfisqueerde landgoederen hoopte Alva de staatsfinanciën te kunnen saneren. Willem van Oranje zag zich dan ook genoodzaakt om de wapens op te nemen om de hertog tot een compromis te dwingen. De Nederlandse Opstand was een feit.

Vergelijkbare patronen

Edelen vormden de brug tussen vorst en onderdaan en spraken zowel de taal van het hof als die van de stad. Voor de heersers betekende dit dat zij mannen met lokale connecties in konden zetten om te bemiddelen in conflicten en om de stedelijke gezagsdragers aan te stellen. Voor de stedelijke elites betekende het dat ze machtige mannen bereid konden vinden om in de regeringsraden voor hun lokale belangen te pleiten. De Nederlandse Opstand was dan ook niet een

Neutraliteit verloren, ver

Van neutraliteitspolitiek naar atlanticisme

Rozemarijn Smink doet historisch onderzoek.

Het beginpunt van de Nederlandse neutraliteitspolitiek lag in de grondwetswijziging van 1839. Na een geldverslindende en slepende kwestie omtrent de afscheiding van België werd koning Willem I ontdaan van de onbeperkte macht om aan gebiedsuitbreiding te doen. Hetzelfde gold voor het behoud van bepaalde gebieden. De aanloop naar deze grondwetswijziging was de Tiendaagse Veldtocht in augustus 1831, waarbij het leger van koning Willem I de Belgische Opstand neersloeg. Hoewel het Nederlandse leger het Belgische de baas was, kon het niet op tegen het grotere Franse leger dat de Belgen te hulp schoot.

Uiteindelijk bevestigden de 'XXVI artikelen', waarin de afscheiding van België werd geregeld, de wapenstilstand. Koning Willem I weigerde akkoord te gaan en werd in deze 'volhardingspolitiek' – vanwege de vrijwel onbeperkte macht die hij had als het aankwam op militaire acties – niet gehinderd door de Staten-Generaal. Gedurende de jaren tussen 1831 en 1838 bleven Nederlandse soldaten gelegerd aan de zuidgrens. Een behoorlijke geldverkwisting, aangezien Willem I in april 1839 het scheidingsverdrag toch tekende. De grondwetswijziging die hierop volgde, regelde niet alleen de afscheiding, maar perkte ook de macht van de vorst in enige mate in. Vanaf 1840 werd ingevoerd dat ministers de besluiten van de koning moesten medeondertekenen (het ministeriële contraseign). Hierdoor kon de vorst niet langer op eigen houtje koninklijke besluiten uitvaardigen. Niet lang na de aankondiging van de grondwetswijziging droeg Willem I de troon over aan zijn zoon Willem II.

Neutraliteitspolitiek

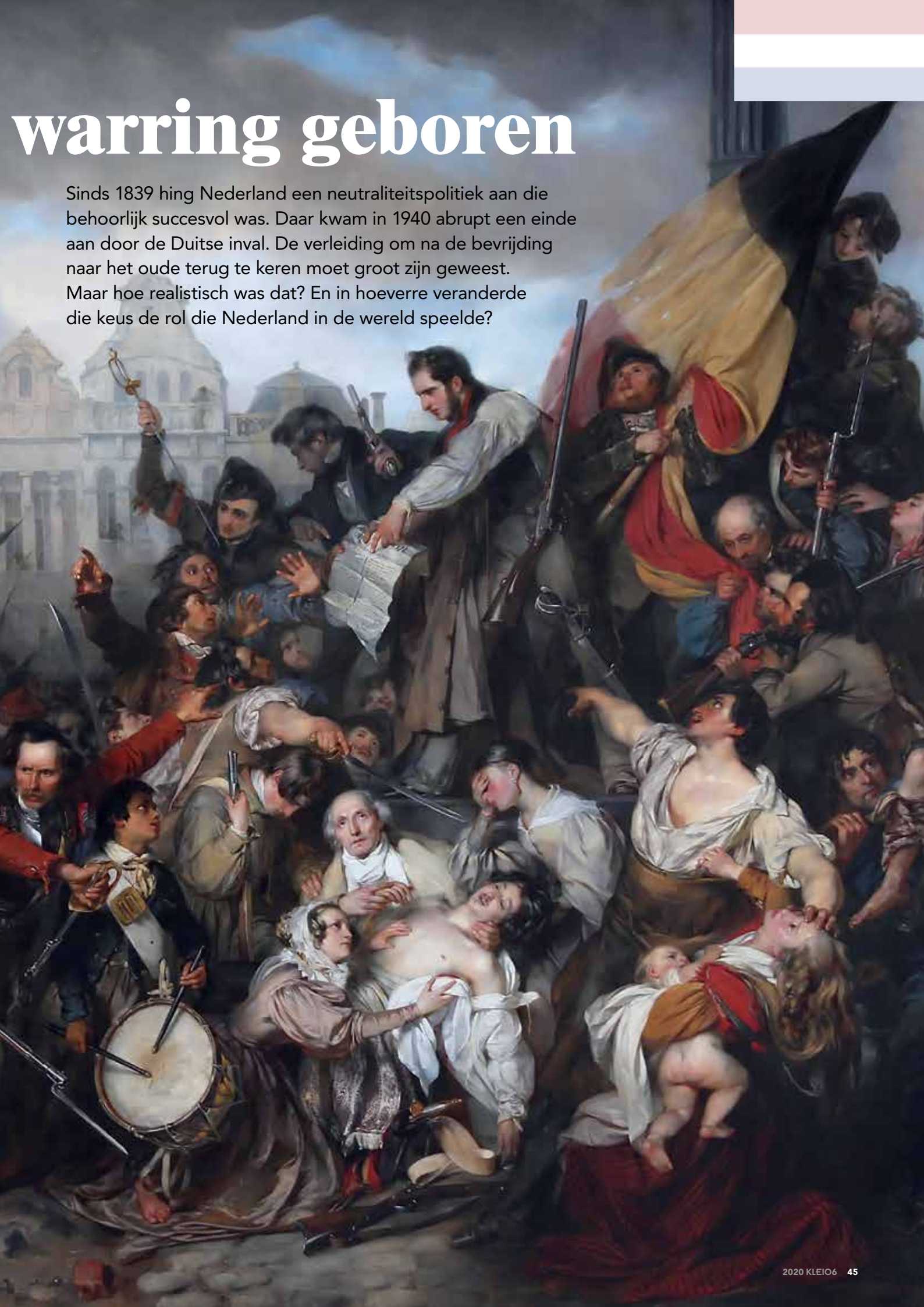
Gedurende de eeuw die volgde hield Nederland zich afzijdig van allianties en conflicten die zich (vooral) op het Europese continent voordeden. Er zijn twee redenen die ervoor zorgden dat deze opstelling bestendig bleek. Enerzijds was Nederland als kleine Europese speler feitelijk al niet in staat om zich tegen een grootmacht te kunnen verdedigen. Het Nederlandse leger kon België dan misschien nog wel aan, maar zodra Frankrijk, Groot-Brittannië of Pruisen zich in de strijd mengden, was het lot voor Nederland snel beslist. Neutraliteit was voor Nederland dus een veilige keuze. Maar neutraliteit is niet eenzijdig, die moet gerespecteerd worden door de overige spelers op het toneel. Gelukkig kwam het eerdergenoemde ►

De Belgische Opstand. De Grote Markt in Brussel, 1830. Geschilderd door Gustaaf Wappers in 1835.

warring geboren

Sinds 1839 hing Nederland een neutraliteitspolitiek aan die behoorlijk succesvol was. Daar kwam in 1940 abrupt een einde aan door de Duitse inval. De verleiding om na de bevrijding naar het oude terug te keren moet groot zijn geweest. Maar hoe realistisch was dat? En in hoeverre veranderde die keus de rol die Nederland in de wereld speelde?

Besprekingen en ondertekening wapenstilstandsovereenkomst tijdens de conferentie in Linggadjati. Van links naar rechts: Schermerhorn, Lord Killearn en Sutan Sjahrir. Batavia, 14 oktober 1946. Bron: Nationaal Archief.

landen uitstekend uit dat juist het strategisch gelegen Nederland zich voortaan van strijd onthield. Geen van de drie mogendheden wilde het risico lopen dat het onzekere evenwicht tussen de driehoek die grootmachten Frankrijk, Groot-Brittannië en Pruisen vormden, verstoord zou worden. Met het respecteren van de Nederlandse neutraliteit beschermden zij niet alleen zichzelf, maar ook de Nederlandse positie. Een absolute win-winsituatie.

De periode van neutraliteit die vervolgens aanbrak voor Nederland verliep niet vlekkeloos. Want waar precies de grens lag waarop 'neutraliteit' in 'partijdigheid' veranderde en daarmee inmenging werd, wist niemand precies. De meest in het oog springende voorbeelden hiervan deden zich voor tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹ Maar ook tijdens de Frans-Duitse Oorlog, ruim veertig jaar daarvoor, zijn voorbeelden aan te wijzen waaruit blijkt dat die neutraliteit nog niet zo eenvoudig was.² Feit blijft dat die onbekende grens in de jaren 1839-1940 niet overschreden zou worden, ofwel dat de Europese grootmachten een eventuele overschrijding niet interessant genoeg vonden om partijkeuze van Nederland te riskeren. Een situatie waaraan in mei 1940 een einde kwam met de inval van de nazi's.

Nederland op een tweekop

Na de Tweede Wereldoorlog keerde in Nederland de politieke rust relatief snel terug. Hoewel er, ongetwijfeld aangewakkerd door de 'wederopbouwmentaliteit', hooggespannen verwachtingen waren met betrekking tot de toekomst en de ruimte die daarin zou zijn voor vernieuwing van de politieke

verhoudingen, bleek dat bij de eerste naoorlogse verkiezingen niet zo'n vaart te lopen. Het eerste kabinet-Beel legde de basis voor een gematigd progressief beleid, waarbij de wederopbouw en de opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat centraal stond.³ Op het gebied van de binnenlandse politiek hoefde men dus geen al te grote veranderingen te verwachten. Het tegendeel gold voor de buitenlandse politiek.

Op 17 augustus 1945, twee dagen na de Japanse overgave, riepen Sukarno en Mohammed Hatta de onafhankelijkheid van Indonesië uit. Dit zou het startsein vormen voor een langlopende strijd. Nederland wilde koste wat kost Nederlands-Indië behouden, overtuigd van de opvatting dat een terugkeer naar de vooroorlogse verhoudingen mogelijk zou zijn. In deze houding herkennen we de wil oude tijden te doen herleven, met een terugval op de vooroorlogse zelfstandigheidspolitiek. Anderzijds geeft het ook blijk van een enigszins bovenmatige kijk op de rol van Nederland in de wereld.⁴

Het uitroepen van de Republiek Indonesië ging gepaard met flinke geweldsuitbarstingen. Met behulp van het Britse leger keerde de rust relatief snel terug, en viel het oostelijk deel van Indonesië weer onder Nederlands gezag. Op Java en Sumatra lukte dat niet. Bij de Japanse capitulatie waren vele wapens in handen van de nationalistische achtergeblevenen, wat het herstellen van het Nederlandse koloniale gezag bemoeilijkte. Dit tot grote frustratie van de Nederlandse regering, het gevolg was een nog sterkere vastberadenheid om de strijd te winnen. Dit ondanks Britse pogingen te bemiddelen in de kwestie.

¹ Denk bijvoorbeeld aan de hoofdredacteur van *De Telegraaf*, J.C. Schröder, die werd vervolgd (maar uiteindelijk vrijgesproken) voor het opzettelijk in gevaar brengen van de Nederlandse neutraliteit door de Duitsers in een artikel 'misdadigers' en 'gewetenloze schurken' te noemen.

² Bijvoorbeeld toen op 18 juli 1870 het Franse oorlogsschip *L'Hirondelle* bij Terschelling aan de grond vastliep en een Nederlandse loodskotter het schip vlot probeerde te trekken nadat de inhoud van het schip aan land was gebracht. Toen rezen er (vooral aan Pruisische kant) twijfels over een eventuele schending van de Nederlandse neutraliteit.

³ Geraadpleegd via www.parlement.com/id/vh8lnhronvkw/kabinet_bee_i_1946_1948.

⁴ Duco Hellema, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2016), 141-142.

Internationale inmenging

Even leken beide partijen dichterbij elkaar te komen met de Linggadjati-overeenkomst. Maar in juli 1947 werd toch overgegaan op wat de Nederlandse regering de 'eerste politieke actie' noemde. Deze actie werd ingegeven door de slechte financiële situatie in Nederland, die door het heroveren van economisch belangrijke delen moest verbeteren. Het overgaan tot militair ingrijpen werd nog eens gesteund door het feit dat Nederland intussen een flinke legermacht had opgebouwd in Indonesië.

Ondanks dat Nederland aanvankelijk bleef volhouden dat het hier een binnenlandse aangelegenheid betrof, liet de oproep tot een staakt-het-vuren van de Veiligheidsraad niet lang op zich wachten. Kort daarop accepteerde de regering VN-bemiddeling en werd in januari 1948 een laatste poging ondernomen om tot een compromis te komen dat voor Nederland niet ongunstig was.

'Nederland was overtuigd van de opvatting dat een terugkeer naar de vooroorlogse verhoudingen mogelijk zou zijn'

Aanvankelijk ondervond Nederland in de onderhandelingen over Indonesië steun van de Amerikaanse regering. Zo was de inmiddels in het leven geroepen Marshallhulp ook bestemd voor Nederlands-Indië en zag men het economisch belang in dat Indonesië speelde bij de wederopbouw van Nederland. Maar toen in september 1948 bleek dat de Republiek Indonesië ook een belangrijke rol kon spelen in het terugdringen van het communisme, maakte de Amerikaanse opvatting in deze kwestie een draai van 180 graden. Met de groeiende tweedeling tussen het kapitalisme en communisme, groeide ook het besef bij de Ame-

rikaanse regering dat een snelle onafhankelijkheid van Indonesië weleens heel voordelig zou kunnen zijn, ongeacht de Nederlandse standpunten. Vanaf dat moment staat Nederland er op het gebied van de Indonesische kwestie vrijwel alleen voor. De Amerikanen dreigden de Marshallhulp te stoppen als de Nederlandse regering de oproep van de VN niet accepteerde.

Atlantische overwegingen

Een tweede militaire ingreep eind 1948 besmette de Nederlandse reputatie binnen de internationale politiek nog verder. Opnieuw bogen de Veiligheidsraad en de VN, onder stevige Amerikaanse bemoeienis, zich over de kwestie. De Nederlandse regering zag in dat haar niets restte dan toe te geven. Na vier jaar van verzet vond de soevereiniteitsoverdracht plaats.

Wat hiermee ook (voor velen pijnlijk) duidelijk was geworden, was dat het de hoogste tijd was voor een Nederlandse koerswijziging. Vasthouden aan de vooroorlogse zelfstandigheidspolitiek was in de nieuwe internationale verhoudingen niet langer mogelijk gebleken. Het was tijd om de Nederlandse positie op het internationaal-politieke toneel te herzien.

Maar ook op internationaal niveau veranderde er veel. Al vanaf 1947 zette de tweedeling tussen Amerika en de Sovjet-Unie in en in 1948 stonden de twee mogendheden onverbiddelijk tegenover elkaar. Tekenend voor de verhoudingen was de Russische weigering van de Marshallhulp. Waar in West-Europa onder leiding van Amerika de eerste stappen richting Europese integratie werden gezet, trok de Sovjet-Unie in Oost-Europa de teugels steeds verder aan, met alle gevolgen van dien. In de maanden daarna kreeg de kwestie tussen Amerika en de Sovjet-Unie ook een militair karakter. Eerst door de spanningen tijdens de Berlijnscrisis, vervolgens door het uitbreken van de Koreaanse Oorlog. ▶

Soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in het Koninklijk Paleis op de Dam. Links naast koningin Juliana zit Mohammed Hatta, rechts premier Willem Drees, 27 december 1949. Bron: Nationaal Archief.

S De kwestie rondom Nieuw-Guinea en de soevereiniteitsoverdracht daarvan in januari 1963 kan worden gezien als het definitieve verlies van 'de laatste illusies over een wereldomspannend koloniaal bezit' (uit: Hellema, *Nederland in de wereld*, 211).

Blik op Amerika

Gedreven door zowel de ontwikkelingen op het internationale toneel, als door het besef dat in de jaren 1948-1949 definitief een einde was gekomen aan het Nederlandse koloniale rijk (met een uitzondering voor de kwestie rondom het westelijk deel van Nieuw-Guinea), richtte Nederland de blik vanaf 1948 steeds meer op Amerika. Beginnend met de toetreding van Nederland tot het Verdrag van Brussel in 1948 en een jaar later tot de NAVO.

Deze toetreding was vooral een heel pragmatische keuze en niet ingegeven door een diep vertrouwen in de Amerikaanse leiding. Immers, juist de Amerikaanse inmenging had ervoor gezorgd dat men Nederlands-Indië verloor en dat besef bleef nog lang etteren. Vooral conservatieve en confessionele politici waren aanvankelijk zeer sceptisch over de samenwerking met Amerika.⁵

Anderzijds begreep de Nederlandse regering, op dat moment onder leiding van minister van Buitenlandse Zaken Stikker in het kabinet-Drees I, dat de prioriteiten verschoven moesten worden. Deze konden niet langer liggen bij de koloniale kwestie, maar moesten bezien worden in de veel bredere problematiek die zich op dat moment in de buitenlandse politiek voordeed. Minister Stikker besloot dat het daarbij het verstandigste was om het Amerikaanse beleid te volgen.

Twee redenen waren daarbij doorslaggevend. Enerzijds was de Marshallhulp een aantrekkelijke factor om bij het Amerikaanse kamp aan te

sluiten. Niet alleen leidde het verlies van Indonesië tot een economische terugval, ook het wegvalen van Duitsland als economisch achterland had voor Nederland nadelige economische gevolgen. Financiële steun was dan ook hard nodig. Anderzijds bracht de aansluiting bij Amerika militaire bescherming. Gezien de oplopende spanningen tussen Amerika en de Sovjet-Unie was aansluiting bij een militaire grootmacht een verstandige keuze. Ook een nog altijd sudderend wantrouwen jegens Duitsland speelde daarbij een rol. De Nederlandse economie was gebaat bij een snelle opname van West-Duitsland in het westerse blok, maar tegelijkertijd bood dat kansen voor hernieuwde Duitse agressie. Met Amerika als bondgenoot zou die kans echter aanzienlijk kleiner worden, voor Nederland des te meer reden om mee te gaan in de samenwerking.

Einde van de zelfstandigheidspolitiek?

Nu de Nederlandse blik zich op een West-Europese samenwerking onder leiding van Amerika had gericht, werd een begin gemaakt met het afscheid nemen van de neutraliteitspolitiek. Dat afscheid ging niet over één nacht ijs. De sceptische houding tegenover Amerika, de toch steeds terugkerende wens om te behouden wat ooit van Nederland was (Nieuw-Guinea) en het niet altijd onder de indruk zijn van de dreiging die uitging van de Sovjet-Unie, waren sentimenten die gedurende de jaren na 1949 de kop op bleven steken. Toch was het volgen van Amerika in vele opzichten de verstandigste keuze gebleken en dat zou ook in de jaren vijftig en zestig zo blijven. In dat opzicht kan 1949 wellicht beter worden gezien als een beginpunt van een hernieuwde visie op de buitenlandse politiek, dan als een eindpunt van de Nederlandse neutraliteitspolitiek.

Uit het voorgaande blijkt wel dat het vasthouden aan een koers lang niet altijd werd ingegeven door rationele beleidskeuzes. Vaak was het vooral een kwestie van eer en prestige. Maar langzaam brokkelde het vertrouwen in deze aanpak af. Indonesië legde zich niet langer bij de Nederlandse overheersing neer, de Amerikaanse steun in de vorm van Marshallhulp dwong Nederland terughoudend te reageren, en de eerste stappen richting Europees bondgenootschap en uiteindelijk het tot volle wasdom komen van de ideologische verschillen tussen Oost en West maakten dat Nederland stapje voor stapje verder weg schoof van de zelfstandigheidspolitiek die het ruim een eeuw had aangehangen.

Met het definitieve afscheid van de neutraliteit werd ruimte gecreëerd voor de totstandkoming in de jaren zestig van een Nederlandse buitenlandse politiek die door D. Hellema wordt getypeerd als 'de bloeitijd van het Nederlandse atlanticisme'. Na een lange zoektocht had Nederland zijn nieuwe positie op het buitenlandse toneel gevonden. ■

Pim van Boetzelaer van Oosterhout, minister van Buitenlandse Zaken in kabinet-Beel I, ondertekent het Verdrag van Brussel, 17 maart 1948. Foto: J.D. Noske/Anefo, Nationaal Archief.

Literatuur

Aerts, R., De Liagre Böhl, H., De Rooy, P. en Te Velde, H., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013).

Hellema, D., *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2016).

Kossmann, E.H., *De Lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel II: 1914-1980* (Amsterdam 2007).

Moeyes, P., *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek* (Amsterdam 2006).

Het koninkrijk Jeruzalem in de hoge middeleeuwen

Kruistochten en culturele diversiteit

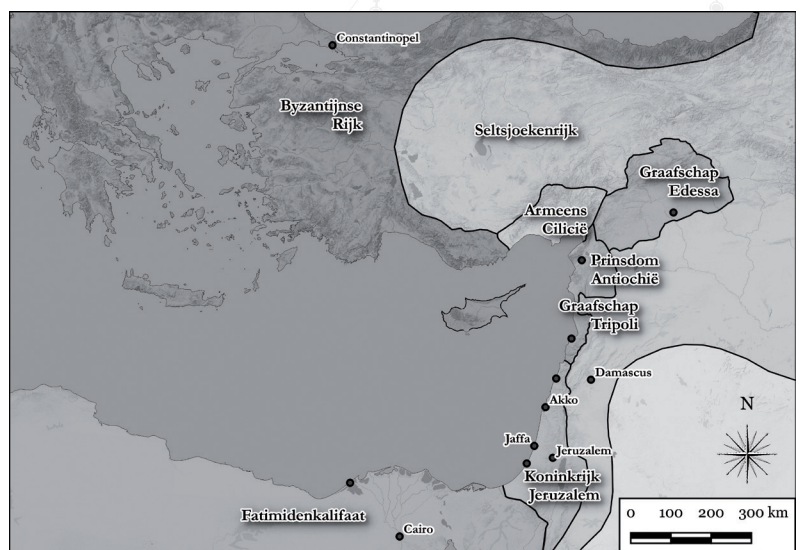
De verhalen over bloederige en fundamentalistische kruistochten vanaf het einde van de elfde eeuw zijn veelvuldig doorverteld, beschreven en afgebeeld. Toch is er ook een ander verhaal over de kruistochten te vertellen, over een diverse en veranderende samenleving, waar mensen met verschillende religieuze en culturele achtergronden ondanks alles er samen iets van moesten maken.

Op 27 november 1095 deed paus Urbanus II in Clermont-Ferrand voor een publiek van hooggeplaatste geestelijken zijn beroemd geworden oproep tot de eerste kruistocht. 'Geliefde broeders', zo zou hij volgens een van de overgeleverde verslagen hebben gezegd, 'jullie broeders die in het oosten leven hebben jullie hulp hard nodig... de Turken en Arabieren hebben hen aangevallen... ze hebben meer en meer landen van deze christenen veroverd en hen overwonnen in zeven veldslagen.' Het was volgens Urbanus dan ook aan de daar verzamelde hoogwaardigheidsbekleders om het strijdende deel der christenheid aan te sporen het 'verachtelijke volk' in het oosten te gaan vernietigen.¹

De oproep van Urbanus miste zijn uitwerking niet, en minder dan een jaar later begaven meerdere legers, geleid door hoofdzakelijk Franse edelen, zich naar de Levant. Via Constantinopel en Klein-Azië trokken zij richting het huidige Syrië, Libanon, Israël en Palestina, waar ze uiteindelijk in de zomer van 1099 Jeruzalem innamen. De slachting die op de inname van de stad volgde, zou zeer bloedig zijn geweest, als we de beschrijvingen van sommige tijdgenoten mogen geloven.

Vorstendommetjes

Hoewel de woorden van Urbanus II weinig ruimte lijken te laten voor enige vorm van samenleven in de veroverde gebieden, is dit in de twee eeuwen die volgden op de eerste kruistocht gedurende aanzienlijke periodes wel degelijk het geval geweest. In de twaalfde en dertiende eeuw vestigden zich hier nieuwe vorstendommetjes waar groepen uit verschillende delen van Europa naast en met de bestaande bevolking leefden (zie afbeelding). De langdurige aanwezigheid van groepen westerlingen in de Levant biedt de mogelijkheid om de geschiedenis van de kruistochtperiode meer diepte te geven. Naast de ideologisch geladen ophitsende woorden van kruistochtpredikers als Urbanus II bestond er immers ook een wereld van complexe dagelijkse verhoudingen en vraagstukken.

De politieke situatie die de eerste kruisvaarders aantroffen in de Levant was bijzonder ingewikkeld. De regio bevond zich op de grens tussen het christelijke Byzantijnse Rijk en de verschillende islamitische machtsgebieden die zich in het verlengde van de Arabische veroveringen hadden gevormd.² Dit had een maatschappij tot gevolg die zowel in cultureel als in religieus opzicht zeer divers was. In de omschrijvingen van tijdgenoten komen we allerlei verschillende groepen tegen. Naast het oosterse christendom van de Byzantijnen, dat sinds 1054 formeel gescheiden was van het westerse christendom van de Roomse kerk, bestond er in de regio ook een aanzienlijke groep Armeense christenen. Deze hadden in de loop van de elfde eeuw, na een succesvolle opstand tegen de Byzantijnse keizer, een onafhankelijk koninkrijk gesticht aan de zuidkant van Klein-Azië, het zogeheten vorstendom van Armeens Cilicië. Hier kwamen de nieuw veroverde christelijke vorstendommen van de kruisvarende edelen bij. Maar ook verschillende christelijke minderheden lijken zich in die periode in de regio te hebben opgehouden, waarvan sommige binnen de Latijns-christelijke kerk officieel als ketters werden bestempeld. Zo ►

Kaart met kruisvaarderstaten in de twaalfde eeuw. Bron: Paul Kloeg, 2019.

¹ Aldus het latere verslag in de kroniek van Fulcher van Chartres, kapelaan van Boudewijn van Boulogne, een van de aanvoerders van de eerste kruistocht en de eerste koning van Jeruzalem. Vrij vertaald naar Hagenmeyer 1913, 123-38. Voor een handzaam overzicht van verschillende verslagen van Urbanus' speech, zie Allen & Amt 2014, 34-42.

² Zie voor de politieke verhoudingen in de Levant ook bijvoorbeeld Tyerman 2006, 1-24; Phillips 2014, 27-28; Allen 2017, 3-12.

Frans Camphuijsen is docent middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en doet onderzoek naar de sociaal-culturele geschiedenis van laatmiddeleeuwse stedelijke samenlevingen en instituties.

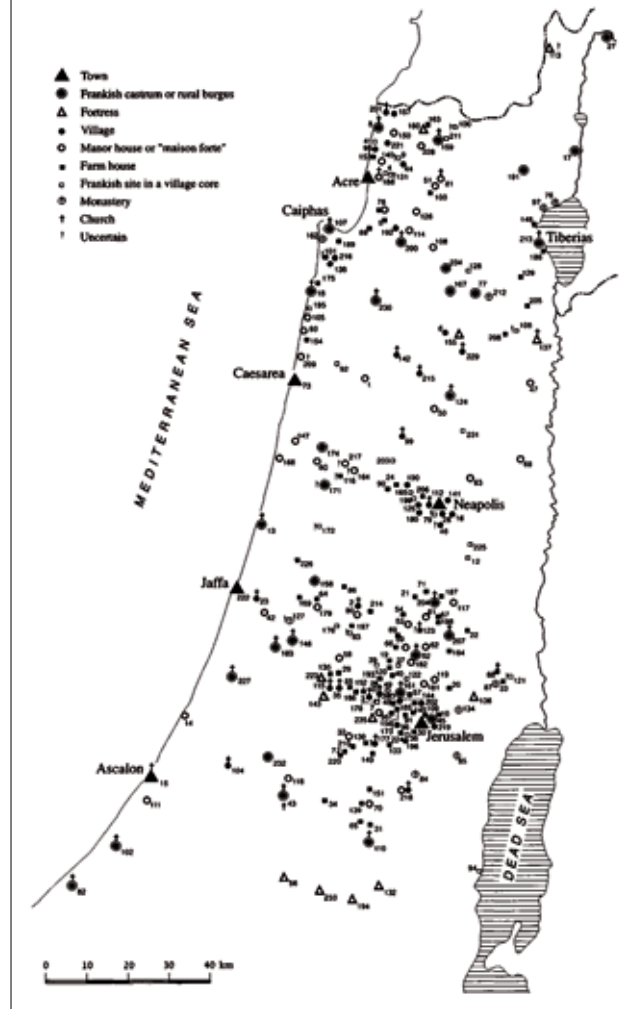
wordt er gesproken van nestorianen, maronieten, jakobieten en kopten. Onder de moslims die in deze gebieden leefden, is het onderscheid te maken tussen de sjiitische en soennitische groepen. Vanuit Egypte had de sjiitische dynastie van de Fatimiden sinds het begin van de tiende eeuw haar invloed op de regio versterkt. Het was deze dynastie die in 1099 door de kruisvaarders Jeruzalem uit werd gezet. Aan soennitische kant was in de loop van de elfde eeuw de Turkse dynastie van de Seltsjoeken ten tonele verschenen. Deze veroverde gedurende de elfde eeuw gaandeweg het hele Abbasidische rijk, en ging zich vervolgens tegen zijn Fatimidische en Byzantijnse burens richten, onder andere in de regio van de Levant. Daarnaast waren ook Joden prominent vertegenwoordigd in de regio, evenals de Samaritanen.

'Franken' uit Europa

Bij dit brede scala aan cultureel-religieuze groepen voegde zich in de nasleep van de eerste kruistocht een aanzienlijke hoeveelheid Europeanen. Hoewel het hier om migranten uit verschillende Europese regio's ging, worden ze zowel in de Arabische als in de Europese bronnen vaak gezamenlijk aangeduid als 'Franken'. Er zijn allerlei motieven voor deze vestiging te bedenken. Sommigen bleven simpelweg achter in de gebieden die zij hadden helpen veroveren. Anderen volgden de belofte van 'nieuw land', die van begin af aan deel had uitgemaakt van de kruistochtoppropaganda. Wat echter ook niet vergeten moet worden, zijn de handelsmotieven die zeker bij de vestiging in kuststeden

Tekening van middeleeuwse handel overzee, uit *Verslag van een reis van Venetië naar Palestina, de Sinai en Egypte*, Duitsland, ca. 1467. Bron: British Library. Boven: Kaart met Frankische nederzettingen op het platteland. Bron: Ellenblum, 1998.

als Akko en Jaffa een rol zullen hebben gespeeld. Op deze plekken zien we al snel grote groepen, voornamelijk Italiaanse, handelaren neerstrijken.³ In de literatuur bestaat een uitvoerig debat over de precieze aard van deze Frankische vestiging. Centraal daarin staat de vraag waar nieuwkomers zich precies vestigden, en hoe zij zich vervolgens verhielden tot de bestaande bevolking. De Israëlische archeoloog Ronnie Ellenblum maakt in zijn werk een onderscheid tussen drie interpretaties van die Frankisch-Levantijnse samenleving, waarbij de eerste, het 'Franse' model, uitgaat van een soepele integratie van de nieuwkomers in de bestaande bevolking. Het tweede model benadrukt juist de sterke segregatie tussen de bestaande bevolking en de Frankische nieuwkomers. Een derde variant, door Ellenblum zelf aangedragen, laat aan de hand van archeologisch onderzoek een veel bredere verspreiding van de Frankische vestiging zien. Hij stelt dan ook dat Frankische nieuwkomers een voorkeur toonden voor inbedding in de bestaande orthodox-christelijke bevolking (zie afbeelding). Daarmee bevindt zijn model zich dus tussen de rooskleurige integratie van het 'Franse' model en het sterk gesegregerde model in.⁴

Terugbetalen van schulden

Ellenblums archeologische bewijs doet al vermoeden dat het idee van een strikt gesegregerde samenleving in het koninkrijk Jeruzalem net zo

onwaarschijnlijk is als dat van een multicultureel paradijs. Als we ons eveneens in de schriftelijke overblijfselen van deze samenleving verdiepen, komen we tot een vergelijkbare conclusie. Interessante bronnen in dit opzicht zijn de overgeleverde wetten van het burgerlijk gerechtshof dat zich in de loop van de twaalfde eeuw in het koninkrijk had ontwikkeld. In een dertiende-eeuwse verhandeling over deze wetten, bekend als het *Livre des Assises des Bourgeois*, wordt onder andere uitgebreid aandacht besteed aan conflicten over het terugbetalen van schulden.⁵ De auteur van het *Livre* behandelt in dit deel van zijn werk een uitgebreide selectie van mogelijke gevallen van schuldconflicten. Wat deze zaken zo interessant maakt, is dat hij de afhandeling van de conflicten expliciet koppelt aan de cultureel-religieuze achtergrond van de twistende partijen. Zo behandelt hij onder andere een conflict tussen een Frank en een oosterse christen ('Syriër' genoemd in de tekst), tussen een Frank en een moslim ('Saraceen'), tussen een Byzantijn ('Griffon') en een Frank, tussen een oosterse christen en een nestoriaan en tussen een Samaritaan en een moslim.

De opzet van de zaken is steeds hetzelfde: de ene partij eist geld terug van de andere partij, terwijl deze laatste ontkent het betreffende geld schuldig te zijn. Een van de mogelijkheden die de wet in dat geval bood, was dat de eisende partij een persoon aandroeg die er borg voor stond dat de betreffende schuld was aangegaan. Als we het *Livre* mogen geloven, maakte het daarbij echter wel uit wat de religieus-culturele achtergrond van de betreffende borgsteller was. Een Samaritaan die geld teruggeiste van een moslim kon niet zomaar

een tweede Samaritaan aandragen als borgsteller, maar moest met maar liefst twee moslims aankomen om het hof van de juistheid van de claim te overtuigen. In een aantal gevallen bood de wet ook mogelijkheden om een zaak naar behoren op te lossen bij een gebrek aan borgen. Zo werd in gevallen waarin een Frank geld teruggeiste van een oosterse christen gesteld dat, mocht de Frank geen borg kunnen aandragen voor de aangegane schuld, de ander zich vrij kon pleiten door te

'Bij het brede scala aan cultureel-religieuze groepen voegde zich na de eerste kruistocht een aanzienlijke hoeveelheid Europeanen'

zweren op het Heilige Kruis. In het geval van een Frankische schuldeiser tegenover een moslim werd een vergelijkbare procedure gevolgd, met de uitzondering dat de moslim geacht werd op 'zijn wet' (*sa lei* in de oud-Franse tekst) te zweren in plaats van op het Kruis. Als in een van de voorgenoemde gevallen de rollen echter waren omgedraaid en de Frank in het beklagdenbankje zat, dan hoefde deze laatste geen speciale eed te zweren, maar werd hij bij gebrek aan borgen automatisch vrijgepleit.

Iedereen serieus nemen

Een tekst als het *Livre* kan ons van alles vertellen over de manier waarop de Frankische autoriteiten het samenleven in het koninkrijk Jeruzalem vorm probeerden te geven. Zo laat het zien dat de Franken als groep een zekere juridische voorkeurspositie genoten. Er werd, zoals de laatste twee gevallen laten zien, sneller op hun woord vertrouwd in schuldconflicten. Tegelijkertijd laat deze tekst echter ook zien dat andere groepen in het koninkrijk wel degelijk juridisch serieus werden genomen. Er werd immers vanuit gegaan dat ze gewoon deelnamen aan de op borgstellingen gebaseerde geldleenpraktijk, en dat het dus nodig was daar wet- en regelgeving voor te ontwerpen.

In deze tekst zien we de Frankische autoriteiten eigenlijk bezig met het definiëren van de samenleving zelf. Door expliciet allerlei verschillende cultureel-religieuze categorieën te benoemen, zoals Franken, Byzantijnen, moslims en oosterse christenen, werd de religieus, cultureel en linguïstisch diverse samenleving verdeeld in een aantal overzichtelijke groepen. Daarbij is de rol die deze verschillende groepen speelden voor de Frankische autoriteiten steeds impliciet aanwezig. Zo valt het bijvoorbeeld op dat alle moslims in één categorie worden geplaatst, zonder bijvoorbeeld rekenschap te geven van het onderscheid tussen soennieten en sjiieten, terwijl de auteur uitgebreid aandacht besteedt aan het definiëren van de vele verschillende christelijke denominaties. Terwijl de

Pagina uit Cypriotisch-Frans handschrift met een schuldafhandelingscasus tussen een Frank en een 'Syriër'. Bron: Bibliothèque nationale de France.

³ Tyerman 2006, 168-69, 219-25; Phillips 20142, 57-58, 137-42.

⁴ Zie Ellenblum (1998), 5-38, voor een overzicht van het debat.

⁵ Een negentiende-eeuwse editie van het *Livre* is te vinden in Beugnot 1843, 1-226; een selectie in het Engels vertaalde fragmenten van de verhandelingen over schuldconflicten is uitgegeven in Allen & Amt 2014², 92-93.

6 Zie over dit verschijnsel van sociaal-etnografische constructie ook Jotischky 2003.

7 Het Latijnse origineel is uitgegeven in Laurent 1864, 1-100; een Engelse vertaling is beschikbaar in het werk van Stewart uit 1896. Vertaald naar Laurent 1864, 88.

8 Beschikbaar in Nederlandse vertaling, met de auteursnaam gespeld als Usâma ibn Munqidh, door Witkam uit 1986.

9 'Usâma ibn Munqidh, 162-63.

verhouding ten opzichte van de moslims als religieus afwijkende groep duidelijk was, en het dus voldoende was om daar het juridisch onderscheid op te baseren, zien we de wetgever hier worstelen met de grote variatie aan 'vreemde' christenen in de regio; mensen die dezelfde religie volgden, maar cultureel gezien toch heel anders waren.⁶ De categorieën zoals we ze in teksten uit deze periode tegenkomen laten dus vooral zien hoe de betreffende auteur zich een beeld probeerde te vormen van deze religieuze, culturele en talige diversiteit die hij om zich heen zag.

Ook buiten de juridische sfeer waren sommige tijdgenoten duidelijk bezig zich een beeld te vormen van de diversiteit in het koninkrijk Jeruzalem. Een van hen was de dominicaanse monnik Burckhardt van Mont Sion. Burckhardt stelde aan het einde van de dertiende eeuw een verhandeling op waarin hij uitgebreid verslag deed van de vele religies en etniciteiten die hij in de regio was tegengekomen. Zijn toon is opvallend genuanceerd,

zeker als we het vergelijken met kruistochtpredikers als Urbanus II. Zo noemt hij bij vrijwel elke groep die hij de revue laat passeren zowel positieve als negatieve eigenschappen. De moslims bijvoorbeeld presenteert hij als een onhygiënisch en seksueel losbandig volk, dat tegelijkertijd echter bijzonder gastvrij, hoffelijk en vriendelijk is.

Criminele Europeanen

De oosterse christenen worden door Burckhardt met een combinatie van herkenning en vervreemding beschouwd. Het zijn weliswaar christenen, maar ze geven geen aalmoezen en in de manier waarop ze zich kleden lijken ze veel meer op moslims. Opvallend genoeg krijgt één groep er bij Burckhardt wel expliciet van langs. Erger dan alle andere bewoners van het gebied zijn volgens hem namelijk de Latijns-christelijke nieuwkomers. Burckhardt heeft hier ook een duidelijke verklaring voor:

*'[...] als iemand [in Europa] een misdaad heeft begaan, zoals moord, roof, diefstal of overspel, steekt hij de zee over, dan wel als boeteling, dan wel omdat hij voor zijn huid vreest en daarom niet thuis durft te blijven.'*⁷

De nieuwe aanwas van Franken bestond volgens hem dus overwegend uit criminelen die uit het westen waren gevlucht en hun malafide praktijken aan de andere kant van de zee voortzetten. Deze eenduidig negatieve beoordeling contrasteert sterk met het veel genuanceerdere beeld dat Burckhardt ons presenteert van de groepen die al langer in de regio wonen. Gezien de penibele situatie waarin de Frankische aanwezigheid in de Levant in die periode verkeerde, valt dit goed te lezen als kritiek op de gebrekkige concrete steun die de kruisvaardersstaten uit het westen ontvingen.

Niet alleen van christelijke zijde werd er met fascinatie naar de samenleving in de Levant gekeken. In de beroemde memoires van de twaalfde-eeuwse

Zenobia

Dit artikel is een ingekorte versie van het tiende hoofdstuk uit *Jeruzalem, Jeroesjalajiem, Al-Quds. Zenobiareeks 7*. Dit boek, onder redactie van Josephine van den Bent en Thomas Hart, verschijnt op 2 november bij Uitgeverij Verloren. Op 7 november wordt om 12.00 uur vanuit het Rijksmuseum van Oudheden een digitale boekpresentatie uitgezonden met een lezing van dominee en ondernemer Tim Vreugdenhil.

Aanmelden graag via e-mail: info@stichtingzenobia.nl.

De Zenobiareeks wordt uitgegeven door de Zenobiastichting, die als doelstelling heeft de bestudering van het oostelijke Middellandse Zeegebied te bevorderen. De stichting brengt wetenschappers en andere geïnteresseerden samen rondom het thema van de levendige uitwisseling die millennia geleden begon tussen culturen van Noord-Afrika tot de Balkan en van het Iberisch Schiereiland tot waar nu Irak ligt.

Meer informatie is te vinden op www.stichtingzenobia.nl, waar u zich ook kunt aanmelden voor een nieuwsbrief.

Kaart van Jeruzalem, uit Konrad Grünenberg, *Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem*, ca. 1487. Bron: Badische Landesbibliothek.

Rechterpagina: Groep ruiters in afwachting van een parade, illustratie uit het dertiende-eeuwse Arabische manuscript *de Maqamat van al-Hariri*. Bron: Bibliothèque nationale de France.

Syrische prins 'Usāma ibn Munqidh speelt de aanwezigheid van westerlingen in deze regio eveneens een rol.⁸ Het is interessant om te zien hoe ook hij de aanwezige 'ander' heel dubbel beoordeelt. Episodes waarin 'Usāma de Franken een gebrek aan eergevoel en hygiëne verwijt, worden afgewisseld met beschrijvingen van hun (opvallende) intelligentie, vriendelijkheid en dapperheid. Waar de beschrijving van 'Usāma het latere verslag van Burckhardt van Mont Sion bovendien opvallend dicht nadert, is in zijn constatering dat Frankische nieuwkomers geen knip voor de neus waard zijn. 'De Franken die kersvers uit hun land hier komen, zo stelt hij, 'zijn onbehoudener van gedrag dan degenen die geacclimatiseerd zijn en samen met de moslims hebben geleefd.' Als voorbeeld vertelt hij over een nieuw gearriveerde Frank die hem keer op keer belet in de richting van Mekka te bidden, terwijl andere Franken, waaronder nota bene de tempeliers, hem altijd gewoon zijn gang lieten gaan.⁹ De gebrekkige ervaring die deze nieuw gearriveerde Frank had met moslims en hun gebruiken maakte hem veel radicaler en onverdraagzamer tegenover de andere bewoners van de regio.

Fundamentele kwestie

Zowel Burckhardt als 'Usāma raken hier eigenlijk aan een van de fundamentele kwesties in de geschiedenis van de kruisvaarderstaten. De aard en betekenis van deze westerse vestigingen in de Levant voor de mensen die er ook zelf woonden, was heel anders dan hun rol voor religieuze enthousiastelingen in Europa. Waar deze laatsten een sterk ideologisch geladen idee over de regio zullen hebben gehad, zagen de Franken die zich er al langer bevonden zich geconfronteerd met de noodzaak hun dagelijks leven vorm te geven in een maatschappij waarin ideologische versimpeling (christen tegen heiden, West tegen Oost) veel minder goed mogelijk was.

De vestiging van groepen westerlingen aan de oostkust van het Middellandse Zeegebied gedurende de twaalfde en dertiende eeuw toont ons de veelzijdigheid van het fenomeen kruistocht. Hier vormden zich in de nasleep van de eerste kruistocht immers bijzonder diverse samenlevingen, waarin verschillende religieuze, culturele en linguïstische groepen met elkaar van doen hadden. De kwesties waar deze samenlevingen mee te maken kregen, bieden een veel breder en genuanceerder beeld van de interreligieuze en interculturele contacten uit deze periode dan de ideologisch geladen propaganda van enkele westerse kruistochtpredikers. Het beeld dat hier naar voren komt suggereert geen multicultureel paradijs, maar het staat ook ver af van het idee van een onvermijdelijke botsing tussen beschavingen, waar de kruistochten vandaag de dag maar al te vaak aan worden opgehangen. We zien hier vooral een samenleving in actie, waarin zowel conflictueuze als vreedzame

contacten plaatsvonden, en waar men elkaars gewoontes met een mengeling van afkeer, verbazing, en waardering bezag. Dat het koninkrijk Jeruzalem en de andere westerse vorstendommen in de Levant meer waren dan het ideologische doel van een strijdbaar christendom, maar eveneens het concrete toneel vormden voor een langdurig samenleven van Europeanen met andere groepen, wordt buiten de gespecialiseerde geschiedschrijving helaas vaak over het hoofd gezien. ■

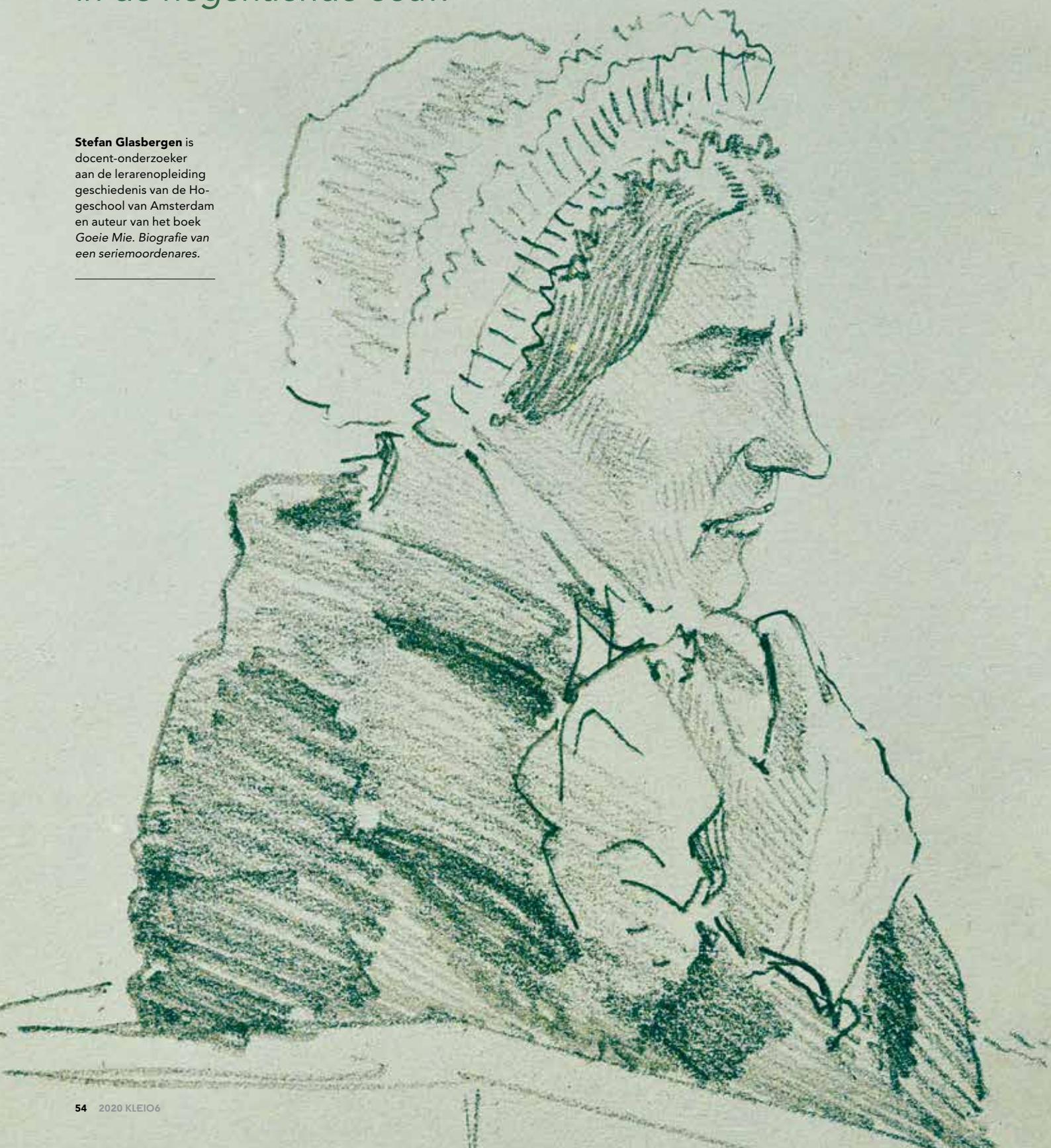
Literatuur

- Allen, S.J.** 2017. *An Introduction to the Crusades*, Toronto: University of Toronto Press.
- Allen, S.J. & Emilie Amt, edd.** 2014². *The Crusades: A Reader*, Toronto: University of Toronto Press.
- Beugnot, A.A., ed.** 1843. *Recueil des historiens des croisades: Lois volume II, Assises de la cour des bourgeois*, Parijs: Imprimerie Royale.
- Ellenblum, Ronnie.** 1998. *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Jotischky, Andrew.** 2003. 'Ethnographic Attitudes in the Crusader States: The Franks and the Indigenous Orthodox People', in: Krijnie Ciggaar & Herman Teule, edd. *East and West in the Crusader States: Context, Contacts, Confrontations*, Leuven: Peeters Publishers, 1-19.
- Van Mont Sion, Burckhardt.** 1896. *Burchard of Mount Sion*, vert. Aubrey Stewart, Londen: Palestine Pilgrim's Text Society.
- ibn Munqidh, Usāma.** 1986. *Wat anders dan vechten en jagen? Memoires van een Syrisch edelman*, vert. J.J. Witkam, Amsterdam: Meulenhoff.
- Phillips, Jonathan.** 2014². *The Crusades, 1095-1204*, Londen: Routledge.
- Tyerman, Christopher.** 2006. *God's War: A New History of the Crusades*, Cambridge: The Belknap.

Goeie Mie, de Leidse gifmengster

*Biografie over seriemoordenares
in de negentiende eeuw*

Stefan Glasbergen is docent-onderzoeker aan de lerarenopleiding geschiedenis van de Hogeschool van Amsterdam en auteur van het boek *Goeie Mie. Biografie van een seriemoordenares*.

Maria Catharina Swanenburg, ook wel bekend als Goeie Mie, vergiftigde in de tweede helft van de negentiende eeuw tientallen familieleden en buurtgenoten met arsenicum. Ze zou de geschiedenis ingaan als de grootste seriemoordenaress uit de Nederlandse historie. Het boek *Goeie Mie. Biografie van een seriemoordenaress* belicht haar misdaden, maar laat ook zien hoe de miserabele positie van arbeiders in de tijd van de industriële revolutie haar tot deze misdaden dreef.

Op het moment dat Maria Catharina Swanenburg op 23 april 1885 het gerechtshof in Den Haag werd binnengeleid, ging er een gesmoorde kreet van afgrijzen door het publiek. De nationale en internationale kranten hadden maanden vol gestaan over de misdaden die door deze vrouw waren gepleegd, en iedere aanwezige begreep dat de rechtszaak van de eeuw op het punt van beginnen stond. De strafzaak van Goeie Mie was teruggebracht tot vier moorden. Het ging om haar schoonzus Maria van der Linden en haar echtgenoot Hendrik Frankhuizen, om haar aangetrouwde neef Arend de Hees en haar vijf jaar oude buurmeisje Suzanna Aben. Alle vier waren ze door Mie met arsenicum vermoord, maar het was algemeen bekend dat dit slechts het topje van de ijsberg was. Tijdens het proces stelde advocaat Vaillant, die Mie tijdens het proces verdedigde, dat er 65 mensen vergiftigd waren. Daarvan waren er 42 ernstig ziek geworden en 23 slachtoffers hadden het niet overleefd. Vaillant kon maar één conclusie trekken: er had nooit een 'groot onmens' op de bank der beschuldiging' gezeten en hij had zijn taak met 'een gevoel van walging en afgrijzen' aanvaard.¹ Er viel niet veel voor hem te redden. De bewijslast was overweldigend en Mie had een paar moorden

zelfs bekend. Toen haar aan het einde van de zittingsdag werd gevraagd of ze nog iets te zeggen had, toonde ze geen berouw maar vroeg ze 'als je blief, een genadige straf'.² Mie werd tot levenslang veroordeeld. Dat was inderdaad een genadige straf. De doodstraf was nog niet erg lang afgeschaft, een straf die ze zondermeer had gekregen als die er nog was geweest. Dat bleek ook wel toen Mie eerder vanuit Leiden werd overgeplaatst naar het Huis van Arrest in Den Haag. De marechaussee moest eraan te pas komen om te voorkomen ze door haar stads-genoten werd gelyncht. Mie zou het grootste deel van haar straf in de vrouwengevangenis van Gorinchem uitzitten, waar ze in 1915 overleed.

Tweede stad

Mie werd in 1839 in Leiden geboren. Haar familie was generaties lang in de textielnijverheid werkzaam geweest. Deze industrie had de stad in de zeventiende eeuw tot grote rijkdom gebracht. Leiden was in de Gouden Eeuw qua inwonersaantallen na Amsterdam zelfs even de tweede stad van het land geweest. Maar de textielindustrie was in de loop van negentiende eeuw in verval geraakt. Met name in de regio rond Tilburg en in Engeland kon goedkoper geproduceerd worden. De Leidse fabriekseigenaren zagen in mechanisering

de oplossing voor hun problemen en tijdens het leven van Mie schoten de op stoom aangedreven fabrieken in de stad als paddenstoelen uit de grond. De lonen van de arbeiders werden structureel laag gehouden. De forse investeringen in stoommachines moesten immers worden terugverdiend, was het argument. Mie's vader, die zijn werkende leven was begonnen in een tijd waarin veel nog met de hand werd gedaan, kon maar moeilijk aarden in deze nieuwe werkelijkheid. Om de haverklap wisselde hij noodgedwongen van baan en zijn gezin leefde in de grootst mogelijke armoede. Zowel zijn vrouw als de kinderen werkten mee om het gezinsinkomen te vergroten. Het gezin woonde in een bouwval en at, net zoals zoveel arbeiders in die tijd, vooral aardappelen. Groente en vlees kwamen eigenlijk nauwelijks op tafel. Als er al vlees werd gegeten, dan was dat voornamelijk slachtafval. In combinatie met de zware fysieke arbeid die iedereen

Het geboortehuis van Goeie Mie in ca. 1975. Linkerpagina: Maria Catharina Swanenburg (Goeie Mie) tijdens de eerste zittingsdag van haar proces op 23 april 1885. Tekening door Victor de Stuers.

¹ W. Koolhaider, *Proces van de Leidsche Giftmengster Maria Catharina Swanenburg, huisvrouw van Johannes van der Linden, als beschuldigd van vergiftiging 1881-1885* (Leiden 1885), p.31.
² Idem, p.33.

leverde, zorgde dit ervoor dat de leden van het gezin chronisch ondervoed waren. Kindersterfte was door deze omstandigheden een enorm probleem. De ouders van Mie kregen twaalf kinderen, maar slechts vijf haalden de volwassen leeftijd. Tot overmaat van ramp begon haar vader ook nog te drinken en werd het gezin herhaaldelijk vanwege huurschulden op straat gezet.

Cholera

Dit soort ellende bleef Mie achtervolgen toen ze zelf een gezin stichtte. Het meest traumatisch was misschien wel het verlies van haar eerste dochtertje.

‘Er waren straten waarin in vrijwel ieder huis wel een dode te betreuen viel’

Catharina heette het meisje. Ze overleed aan cholera tijdens de epidemie van 1866, slechts twee jaar oud. Tijdens deze epidemie kwamen in Leiden ruim 800 mensen om. De totale bevolking van de stad lag in die tijd rond de 48.000 inwoners. De arbeiderswijken werden veel zwaarder getroffen dan de goede buurten. In de arme wijken bleken vooral kinderen het meest kwetsbaar. Er waren straten waarin in vrijwel ieder huis wel een dode te betreuen viel. Mie maakte tijdens haar leven maar liefst vier cholera-uitbraken mee. In een tijdsbestek van elf

jaar verloor ze zes van haar negen kinderen op zeer jonge leeftijd. Kort nadat haar laatste kindje in 1877 overleed, begon Mie zelf ook te drinken. Toen duurde het niet lang meer voordat het moorden begon. Mie had al snel door dat met de dood van anderen geld te verdienen viel. Arbeiders waren dan wel arm, maar wilden wel fatsoenlijk begraven worden. Om dit te kunnen betalen sloot men verzekeringen af. Het was niet ongebruikelijk om mensen meerdere keren te verzekeren. De enorme kindersterfte was nu eenmaal een gegeven; op deze manier konden de ouders er in ieder geval nog iets aan overhouden. Het was ook mogelijk om mensen te verzekeren die geen familie van je waren. Als je de premie maar netjes betaalde, werd het zelfs oogluikend toegestaan om iemand te verzekeren zonder dat deze verzekerde het zelf wist. Dit zou al snel een belangrijk verdienmodel voor Mie worden. Ze sloot begrafenisverzekeringen op haar slachtoffers af, vergiftigde ze vervolgens en incasseerde daarna de verzekeringsuitkering. Het moet voor haar een manier zijn geweest om aan de armoede te ontsnappen. Met name haar vroege moorden hadden vrijwel allemaal een financieel karakter. Later veranderde dit en begon ze meer willekeurig slachtoffers te maken. Een goed voorbeeld hiervan is de moord op de zusjes Aben. Mie paste

regelmatig op deze meisjes en kreeg daarvoor betaald. Door het vermoorden van de zusjes verloor ze deze inkomstenbron. Nog bizarder werd het toen een van de meisjes thuis stond opgebaard en het huis vol zat met rouwvisite. Mie vergiftigde ze allemaal door arsenicum in de koffie te doen. Zonder enige aanleiding. Wat het moorden vergemakkelijkte, was dat Mie door haar buurtgenoten enorm vertrouwd werd. Ze paste op kinderen en deed bijvoorbeeld de was voor haar burens. Vandaar ook de bijnaam Goeie Mie. Op die manier verkreeg ze toegang tot de huizen van haar slachtoffers.

Agressief gif

Arsenicum was gemakkelijk te krijgen. Bij iedere drogist kon je in die tijd ‘opperment’ kopen: een arsenicumhoudend product dat werd gebruikt om ongedierte te bestrijden. De bedoeling was dat de drogist dit poeder door een emmer met witkalk zou roeren. In de praktijk gebeurde dit vaak onnauwkeurig, waardoor je thuis gemakkelijk wat van het poeder van de kalk af kon scheppen. Arsenicum is een enorm agressief gif. Slachtoffers beginnen na inname binnen een paar minuten verschrikkelijk te braken en krijgen last van diarree. Dit gaat gepaard met helse pijnen in de maag en darmen. Ook tast het al snel vrijwel alle organen in het lichaam aan. Slachtoffers overlijden door uitdroging of omdat één of meerdere organen het begeven. Vrijwel alle slachtoffers waren buurtgenoten en familieleden van Mie. Vooral binnen de familie van haar echtgenoot, Johannes van der Linden, hield ze verschrikkelijk huis. Zijn twee zussen, zijn enige broer, vijf neven, een oom en een zwager werden vergiftigd. Mie bleef vaak bij haar slachtoffers waken en keek toe hoe ze langzaam crepeerden. Als we de getuigenverklaringen mogen geloven weigerde ze consequent

Mie vergiftigt de pap in de woning van de familie Frankhuizen. Detail uit litho van Roelof Raar (1885).

Het opgraven van de lijken. Detail uit litho van Roelof Raar (1885).

om geneeskundige hulp te halen. Artsen kwamen sowieso nauwelijks bij zieken in arbeidersbuurten. Het verklaart in belangrijke mate waarom Goeie Mie zo lang met haar misdaden weg heeft kunnen komen. Mie vergiftigde in de periode 1877-1883 65 mensen. De slachtoffers die na hun vergiftiging een arts hebben gezien, zijn op één hand te tellen.

Het laatste gezin dat Mie vergiftigde, was de familie Frankhuizen. Maria van der Linden en Hendrik Frankhuizen hadden net een paar maanden een baby, die ook Hendrik heette. Het gezin werd in december 1883 door Mie vergiftigd. Terwijl ze even de deur uit waren, gooide Mie arsenicum in een ketel met pap die nog boven het vuur hing. Bij thuiskomst aten Hendrik en Maria de pap op en kregen vrijwel direct hevige klachten. Maria en haar kindje overleden binnen enkele uren, maar de vader van het gezin bleef langer in leven. Terwijl de lichamen van zijn vrouw en baby nog thuis opgebaard stonden, ging hij strompelend naar de praktijk van dokter Rutgers van der Loeff. Hij was de eerste arts die doorhad dat het hier om vergiftiging ging en zorgde dat er aangifte werd gedaan. De lichamen van Maria en baby Hendrik werden overgebracht naar de anatomie van de Universiteit Leiden, waar sectie werd verricht op hun lichamen. Daar werden organen verwijderd waarin je sporen van arsenicum zou verwachten, zoals de maag,

de lever en de nieren. Tijdens dit onderzoek werd onomstotelijk bewezen dat arsenicumvergiftiging de doodsoorzaak was. Bij Maria werd ook de linkerborst onderzocht. Baby Hendrik was nog een zuigeling en had dus niet zelf van de vergiftigde pap gegeten. Hij stierf omdat hij vergiftigde moedermelk had gedronken.

Verdachte sterfgevallen

Justitie kwam al snel bij Mie uit, en een paar dagen na de aangifte werd ze gearresteerd. Langzaam maar zeker begon de omvang van haar misdaden duidelijk te worden. Allerlei buurtgenoten herinnerden zich opeens verdachte sterfgevallen binnen hun familie. In totaal zou op zestien lichamen sectie worden verricht. Dertien daarvan moesten worden opgegraven van de Leidse begraafplaatsen. Dat moet een verschrikkelijk karwei zijn geweest; sommige lichamen waren maanden of zelfs jaren eerder begraven en waren in verregaande staat van ontbinding. In verband met het proces was het nodig dat de lichamen door familieleden werden geïdentificeerd. Dikwijls waren dat mensen die zelf ternauwernood een vergiftigingspoging van Mie hadden overleefd. De Leidse hoogleraar Teunis Zaaijer, die de secties uitvoerde, had er zoveel werk aan dat zijn studenten begonnen te morren dat er toch wel erg veel colleges uitvielen. Toch wierp zijn werk wel vruchten af: in veertien van de zestien onderzochte

lijken werden sporen van arsenicum gevonden. Het totale vooronderzoek was zo omvangrijk dat het anderhalf jaar zou duren voordat het proces kon beginnen.

De strafzaak beheerste het nieuws maandenlang en Mie werd wereldberoemd. In Leiden is ze dat nog steeds, maar daarbuiten zijn we haar een beetje vergeten. Dat is jammer. Haar geschiedenis is een sensationeel en meeslepend verhaal over een verschrikkelijke moordenaar. Dat vonden haar tijdgenoten al, die als een soort ramptoeristen naar het huis van Mie gingen om te zien waar de moordenaar gewoond had. Dit overigens terwijl haar echtgenoot en kinderen daar gewoon nog woonden. Nog belangrijker is echter dat ze ons een venster biedt op de tijd van de industriële revolutie en dan in het bijzonder op de omstandigheden waar arbeiders in leefden. Zaken als armoede, honger en kinderarbeid zijn voor onze leerlingen vaak abstracte begrippen. Mie is iemand waar je jezelf mee kunt identificeren. Een gewone vrouw, die je zo op straat zou kunnen tegenkomen. Als we door haar ogen naar de ellende van de negentiende eeuw kijken, wordt dit soort problematiek een heel stuk concreter. ■

Goeie Mie. Biografie van een seriemoordenaar. Stefan Glasbergen (Primavera Pers, Leiden 2019), 160 blz., € 19,50

Onvrijblijvend verblijf

Gastarbeid als economische en culturele kwestie

Gastarbeid leek in de jaren vijftig en zestig een praktische oplossing voor een tekort aan arbeidskrachten, maar bleek als cultureel vraagstuk toch aanmerkelijk meer om het lijf te hebben. Als maatschappelijk vraagstuk bleek gastarbeid niet vrijblijvend, niet voor migranten, maar ook niet voor Nederland.

Bram Mellink is universitair docent Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

In 1974 nam minister van Sociale Zaken Jaap Boersma maatregelen om het aantal gastarbeiders in Nederland in te perken. De oliecrisis van 1973 schiep sombere economische vooruitzichten en omdat oplopende werkloosheid te verwachten viel, had Nederland niet langer behoefte aan buitenlandse arbeidskrachten. Het kabinet-Den Uyl had echter nog maar nauwelijks de wervingscontracten ontbonden en een 'vertrekpremie' aangekondigd, of het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) klom in de pen. In de brochure *Gesprekken over gastarbeiders* hekelde het VNO de kwalijke economische gevolgen van het nieuwe kabinetsbeleid.¹ De ongeschoolde arbeidskrachten uit het buitenland waren hard nodig om het Nederlandse bedrijfsleven door een tijd van economisch laagtij te loodsen, anders liepen hele bedrijfstakken gevaar en hadden de 'eigen' Nederlanders straks ook geen werk. Wilde

Nederland zijn bedrijven en ook hun werkgelegenheid behouden, dan was de aanwas van nieuwe gastarbeiders noodzakelijk.

Bijna vijftig jaar na dato intrigeert het standpunt dat het VNO innam ten aanzien van het kabinet-Den Uyl. Sinds Paul Scheffer het essay *Het multiculturele drama* publiceerde en Pim Fortuyn de islam een 'achterlijke cultuur' noemde, heerst in Nederland het idee dat linkse intellectuelen de poorten voor migranten zouden hebben opengezet, terwijl rechtse politici en opiniemakers daar steeds weer tegen waarschuwden. In dit voorbeeld lijkt de situatie andersom: het 'rechtse' bedrijfsleven verlangde gastarbeiders, het 'linkse' kabinet-Den Uyl stuurde ze liever met een vertrekpremie naar huis. Hoe zit dat precies? Wie namen het aanvankelijk voor gastarbeiders op en wie verzetten zich daartegen? En welke belangen waren met die strijd gemoeid?

Spaanse arbeiders die in de Limburgse mijnen hebben gewerkt, gaan terug naar Spanje. Ze wachten in de hal van het station van Maastricht, 1963. Foto: Jac. de Nijs/Anefo, Nationaal Archief.

Economische groei zonder verliezers

De belangrijkste impuls voor het werven van gastarbeiders kwam uit de industrie. Na de Tweede Wereldoorlog voorzagen politici dat het aantal arbeidsplaatsen in de landbouw snel zou dalen: mechanisering en schaalvergroting maakten het werk op het land minder arbeidsintensief. Vooruitzichten voor de handel en dienstensector waren onduidelijk, omdat niemand wist hoe snel het internationale ruilverkeer na de oorlog weer op gang zou komen. Al met al bood industrialisatie de veiligste basis voor een economische wederopbouw, maar de binnenlandse afzetmarkt van een land als Nederland was klein. Vanaf het begin was duidelijk dat Nederland, als het werkelijk wilde industrialiseren, daarvoor ook de exportmarkt moest aanboren. De Nederlandse overheid voerde hiertoe een uitgekiende strategie. Via een 'geleide loonpolitiek', waarmee feitelijk het kunstmatig drukken van de lonen werd bedoeld, hoopten overheid en bedrijfsleven dat Nederland tegen een bijzonder lage prijs exportproducten kon aanbieden op de wereldmarkt. Zo kon het bedrijfsleven van winst, en de bevolking van banen worden voorzien. Dit plan slaagde echter zo goed, dat het bedrijfsleven binnen tien jaar handen te kort kwam. Vanaf dat moment kwam gastarbeid als oplossing in beeld. Door goedkope, ongeschoolde arbeidskrachten uit het buitenland te werven, hoopte de overheid het arbeidsaanbod op peil te houden en de concurrentiepositie van Nederland te behouden.

Geen koploper

In West-Europa was Nederland met dit beleid bepaald geen koploper. West-Duitsland was al in 1946 begonnen met het werven van gastarbeiders uit landen rondom de Middellandse Zee, waaronder Turkije. In landen als Zwitserland en Luxemburg bestond de beroepsbevolking in 1969 voor respectievelijk 30 en 27 procent uit gastarbeiders, terwijl de Nederlandse beroepsbevolking in dat jaar slechts voor 2,6 procent uit gastarbeiders bestond. Drie zaken verklaren dit verschil. Allereerst lag het geboortecijfer van Nederland na de oorlog hoog, waardoor in eigen land veel nieuwe arbeidskrachten beschikbaar kwamen. Ten tweede industrialiseerde Nederland relatief laat, en ten slotte leidde de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 tot een enorme repatriëring. Deze burgers uit voormalig Nederlands-Indië vonden grotendeels in Nederland werk. Pas in 1953 sloot de Nederlandse overheid haar eerste wervingscontract met Italië. Een decennium later volgden de Grieken, de Spanjaarden, de Portugezen, de Joegoslaven, de Turken en de Marokkanen. Hun komst kwam in de jaren vijftig en zestig voort uit de roep uit het bedrijfsleven om goedkope, ongeschoolde arbeidskrachten en werd gefaciliteerd door de ministeries van Sociale

Zaken en Justitie, die de werkvergunningen en verblijfsvergunningen verstrekten. Eerst leidde de instroom van deze 'vreemdelingen' nauwelijks tot weerstand. Het klonk allemaal heel logisch: de migranten uit het Middellandse Zeegebied kwamen immers uit landen met een overschot op de arbeidsmarkt. Hun overvloedige arbeidskrachten migreerden naar landen waar juist een tekort bestond, en knapten daar bovendien – voor naar hun maatstaven hoge lonen – het werk op dat onder Nederlanders niet erg in trek was. Gastarbeid leek, kortom, in ieders belang.

En dat was het aanvankelijk ook. In de vroege jaren zestig stegen de lonen van Nederlanders gemiddeld gesproken spectaculair, met 9 procent in 1963, 15 procent in 1964 en nog eens 10,7 procent in 1965. Migratiehistoricus Peter Gatrell heeft onlangs betoogd dat de groeiende welvaart van West-Europa in de jaren vijftig en zestig tot een sterke vraag naar gastarbeid leidde, maar dat die gastarbeid vervolgens ook verdere economische groei mogelijk maakte.² Dit laatste werd destijds overigens ook door de 'gastlanden' ruitelijk erkend. Reden genoeg dus voor West-Duitsland om zijn miljoenste en tweemiljoenste gastarbeider met veel bombarie welkom te heten. Al met al leken de bedrijfsbelangen die met gastarbeid waren gediend uitstekend verenigbaar met het algemeen belang: iedereen werd er beter van. Juist omdat strijdige belangen afwezig leken, werd gastarbeid pas laat een politieke kwestie.

Gezinshereniging

Toch heerste onder deskundigen al wel enig besef dat gastarbeid geen louter economische, en ook geen vrijblijvende kwestie was. Eerder kwam al kort de taakverdeling tussen het ministerie van Sociale Zaken en Justitie ter sprake: waar Sociale Zaken (op basis van aanvragen uit het bedrijfsleven) werkvergunningen verschafte, ging Justitie ►

Italiaanse gastarbeiders in Twente, aan het werk in een textiel fabriek, 1964. Foto: Anefo, Nationaal Archief.

¹ Verbond van Nederlandse Ondernemingen, *Gesprekken over gastarbeiders* (VNO, 's-Gravenhage 1975).

² Peter Gatrell, *The unsettling of Europe. The great migration, 1945 to the present* (Penguin, Londen 2019).

Turkse gastarbeiders te midden van een ravage van glasscheren in een pension in de Afrikaanderwijk in Rotterdam, waar de ramen met talloze stenen zijn ingegooid, 15 augustus 1972. Foto: Collectie Spaarnestad/Anefo, Nationaal Archief.

over de verblijfsvergunningen. Al in de jaren vijftig liep die samenwerking stroef, omdat beide departementen het oneens waren over het thema gezinshereniging.³ Destijds namen het gezin en gezinspolitiek in de Nederlandse samenleving een zeer prominente plaats in, en dus leek het veel Nederlanders, en ook de ambtenaren van het ministerie van Sociale Zaken, onmenselijk om arbeidsmigranten van hun gezinnen te scheiden. Voorstellen voor gezinshereniging stuitten echter op weerstand bij Justitie, waar ambtenaren meenden dat gastarbeiders die mét gezin naar Nederland kwamen, zich daar permanent zouden vestigen. Het hoge welvaartspeil van Nederland was daarvoor, naar hun idee, reden genoeg. Noch Sociale Zaken, noch Justitie wilde van Nederland een immigratieland maken. Ook op het Binnenhof waren politici het daarover wel eens. Een toekomst van grootschalige permanente vestiging werd echter lange tijd weggewuifd, totdat die mogelijkheid in 1970 voor het eerst in een kabinetsnota werd erkend. Niet lang daarna braken in de Afrikaanderwijk in Rotterdam-Zuid onlusten uit, nadat een Nederlandse vrouw met kinderen door een Turkse huisbaas op straat werd gezet. Wat begon als een concrete kwestie, luidde een week van rellen in, waarbij een deel van de buurtbewoners het voor migranten opnam, terwijl een ander deel meende dat nieuwkomers Nederlandse huizen en banen zouden inpikken. Toen een jaar later de oliecrisis uitbrak en massawerkloosheid dreigde, besloot het kabinet-Den Uyl om de wervingsovereenkomsten stop te zetten, het verzet van het Nederlandse bedrijfsleven ten spijt. Uit de houding van zowel werkgevers als het kabinet-Den Uyl blijkt dat gastarbeid destijds

vooral als een technisch-economisch vraagstuk werd beschouwd. Gastarbeid leek een knop die beleidsmakers konden opendraaien in tijden van economische voorspoed, om hem in tijden van tegenslag weer dicht te draaien. Zo eenvoudig bleek het niet. Had Nederland naar Zwitserland gekeken, dan had het al eerder tot die conclusie kunnen komen. Geconfronteerd met de vraag tot welke problemen gastarbeid leidde, antwoordde de Zwitserse schrijver Max Frisch al in 1965: 'We vroegen arbeidskrachten en kregen mensen.' Deze uitspraak legde de vinger op de zere plek: hoewel gastarbeiders door politici en beleidsmakers werden gezien als factor op de arbeidsmarkt, waren zij natuurlijk mensen met eigen voorstellingen en verlangens. Dit had twee gevolgen. Allereerst bleef de migratiestroom richting Nederland groeien nadat de werving was stopgezet, omdat eenmaal geworven gastarbeiders recht hadden op gezinshereniging. Daarnaast had de Nederlandse samenleving via de werving verantwoordelijkheden op zich genomen die pas echt duidelijk werden toen arbeidsmigranten uit Turkije en Marokko voor een permanent verblijf in Nederland kozen. Gastarbeid werd naast een economisch vraagstuk ook een culturele kwestie en dus kwam de vraag op tafel hoe Nederland zich kon omvormen tot een multiculturele samenleving.

Wegkijken onmogelijk

Vandaag de dag wordt vaak de indruk gewekt dat de multiculturele samenleving nauwelijks onderwerp was van maatschappelijk debat, totdat personen als Frits Bolkestein, Paul Scheffer en Pim Fortuyn daar rond de millenniumwisseling verandering in brachten. Niets is minder waar. Waar

³ Saskia Bonjour, 'Ambtelijke onmin rond gezinnen van gastarbeiders. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-1970', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5:1 (2008), 101-127.

volwassen gastarbeiders en Nederlanders vaak genoeg langs elkaar heen leefden en hooguit hier en daar een volksbuurt deelden, zaten kinderen van verschillende achtergronden bij elkaar op school. Dit maakte het thema van taal- en cultuurverschillen binnen het onderwijs onontkoombaar en maakte wegstappen onmogelijk. Politici, onderwijsbestuurders en een leger aan deskundigen lieten zich al vroeg over het vraagstuk uit en zwenghelden daarmee het maatschappelijk debat aan.

Overigens zetten zij daarmee nog geen heldere koers uit. Vanaf het begin was het zoeken naar een balans tussen twee moeilijk verenigbare uitgangspunten. Enerzijds, legde de sociaaldemocratische minister van Onderwijs Jos van Kemenade in 1981 uit, moest Nederland ruimte bieden aan de culturele identiteiten van gastarbeiders. Anderzijds mochten die identiteiten onder geen beding 'in strijd komen met de waarden die diep verankerd liggen in de Nederlandse samenleving. [...] In dat soort zaken is assimilatie in het Nederlandse waardepatroon noodzakelijk'. Van Kemenades ambtsopvolger Arie Pais was het daar roerend mee eens en vond dat 'we' van nieuwkomers 'geen kleine Alkmaardertjes [...] [moeten] maken'. Tegelijkertijd, voegde hij toe, moesten migranten beseffen dat ze in Nederland woonden, waar discriminatie niet was toegestaan en de vrouw gelijk stond aan de man.

'Vandaag de dag wordt vaak de indruk gewekt dat de multiculturele samenleving nauwelijks onderwerp was van maatschappelijk debat'

Ruimte voor verschil én hakken in het zand dus. Deze tegenstelling zou in de daaropvolgende jaren het debat over gastarbeid steeds meer gaan bepalen. Voorstanders van diversiteit maakten zich vanaf de jaren tachtig sterk voor intercultureel onderwijs en zetten allerlei onderwijsprogramma's op om niet alleen nieuwkomers, maar ook autochtone Nederlanders te leren omgaan met verschil. Eén brochure van de stapel, het boekje *Vooroordelen veroordeeld* uit 1984, maakt duidelijk hoezeer hedendaagse thema's ook al de debatten van destijds domineerden. Met cijfermateriaal gingen de auteurs een serie vooroordelen te lijf: 'de grenzen staan wagenwijd open', 'buitenlandse kinderen verslechteren het onderwijs', 'de islam is een onverdraagzame godsdienst', 'de vrouw telt in de islam niet mee', 'ze willen zich niet aanpassen' – het is maar een greep uit de onderwerpen die in de brochure aan de orde werden gesteld. Gericht verzet tegen dergelijke initiatieven was er in de jaren tachtig nog nauwelijks, want als er één ontwikkeling was waar vrijwel iedereen zich in het

openbare debat tegen verzette, dan was het wel de opkomst van de Centrumpartij van Hans Janmaat. In 1982 had die partij onder de leuze 'Nederland is overvol' voor het eerst een Kamerzetel in de wacht gesleept en dat wekte zorgen. Tegelijkertijd stonden ook de felle tegenstanders van de Centrumpartij op hun strepen. Voorstanders van 'concentratiescholen' of 'zwarte scholen' bestonden niet en deze samenklontering van gastarbeiders werd vrijwel algemeen als een urgent maatschappelijk probleem gezien. Dit hield vermoedelijk ook verband met de breed levende opvatting dat de nieuwkomers als het ware tot Nederlandse burgers moesten worden 'geëmancipeerd'. Door hen ruimhartig op te nemen in de Nederlandse samenleving en gelijktijdig een oogje in het zeil te houden, meenden veel docenten en onderwijsbestuurders, zouden migranten vanzelf wel integreren. Precies om die reden werd de opkomst van islamitische scholen door vrijwel alle onderwijsbestuurders en politici als onwenselijk gezien. Dat zou segregatie en isolatie in de hand werken en bevorderde cultuurverschillen en taalachterstanden. Pas in 1988 gingen de eerste twee islamitische scholen, ondanks weerstand, toch van start.

Onbenoemde problemen

Rond het jaar 2000 begon het idee breed te leven dat Nederlanders te weinig aandacht zouden schenken aan het migratievraagstuk en daardoor 'de mensen in de wijken' in de kou hadden laten staan, een boodschap die destijds onder meer door publicist Paul Scheffer werd uitgedragen in zijn bekende essay *Het multiculturele drama*. De oplossing die het tweede paarse kabinet voor dit probleem had bedacht, door de benoeming van een minister voor Grote Stedenbeleid, gold niet langer als toereikend. Critici meenden dat er weliswaar een stortvloed van beleid was, maar dat de werkelijke problemen niet werden benoemd. Verrassend genoeg werd dat standpunt al een

Prinses Beatrix en prins Claus praten in 1972 met gastarbeiders in Amersfoort. Foto: Rob Mieremet/Anefo, Nationaal Archief.

4 *Het Schoolblad*, 5 maart 1987, 33. Nalbantoğlu's nog altijd zeer lezenswaardige columns verschenen later in de bundel *Wegens emancipatie gesloten. Columns 1986-1989* (Vita, Amsterdam 1990).

5 Nadia Bouras, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Verloren, Hilversum 2012).

6 Tofik Dibi, *Djinn* (Prometheus, Amsterdam 2015); Sinan Çankaya, *Mijn ontelbare identiteiten* (De Bezige Bij, Amsterdam 2020).

decennium eerder door een arbeidsmigrant onderschreven. In haar columns voor *Het Schoolblad*, het tijdschrift van de Algemene Bond voor Onderwijzend Personeel, tekende de Turkse docente Papatya Nalbantoğlu van 1986 tot 1989 haar ervaringen met institutioneel racisme op. Ze hekelde het Nederlandse antiracismeonderwijs op Nederlandse scholen die volgens haar 'voortdurende aanpassing' van hun leerlingen eisten en de identiteit van culturele minderheden negeerden, of tolereerden als 'nostalgische franje in de marge'. Ook verzette ze zich tegen de naïeve wijze waarop veel Nederlanders omgingen met de 'flinke, fanatieke islamitische godsdienstgolf' die volgens haar door Nederland rolde. 'De symbolische signalen, hoe klein ook, zijn overduidelijk. Kleine meisjes met hoofddoeken [...] kleine jongens die zo jong

de Turkse gemeenschap beschouwden. Nalbantoğlu's analyse legde hier een probleem van de Nederlandse multiculturele samenleving bloot dat tot op de dag van vandaag bestaat. Het grootste probleem is niet zozeer dat allerlei Nederlanders doelbewust weggijken, of dat 'de problemen niet worden benoemd'. Het punt is eerder dat de wezenlijke kennis die nodig is om een geïnformeerd maatschappelijk debat te voeren over migrantengemeenschappen gewoonweg ontbreekt. Dit is een probleem dat ook historici zich moeten aantrekken. Hoewel historici verschillende boeken over migratie en migratiebeleid hebben geschreven, is over de daadwerkelijke vestiging van migranten, en dus over hun ervaringen, maar weinig bekend. Nadia Bouras' *Het land van herkomst* blijft hierin vooralsnog een zeldzame uitzondering.⁵ Het onderwerp is vooralsnog vooral aan de orde gesteld door sociologen en antropologen, terwijl de laatste tijd ook Nederlanders met een migratieachtergrond hun ervaringen op schrift hebben gesteld, zoals in *Djinn* van Tofik Dibi en in Sinan Çankaya's onlangs verschenen literaire debuut *Mijn ontelbare identiteiten*.⁶ Vooralsnog hebben weinig van deze inzichten echter hun weg naar de handboeken gevonden. Hoewel Nederlandse historici zich sinds enkele jaren met overgave op het koloniale verleden van Nederland hebben gestort, blijft zijn recente multiculturele geschiedenis op zijn slechtst onbeschreven, en op zijn best ongeïntegreerd. De uitspraak dat de instroom van migranten Nederland sinds de jaren zestig ingrijpend heeft veranderd, behoort tot de grootste platitudes uit het debat over de multiculturele samenleving. De vraag die rest luidt: hoe? ■

'De wezenlijke kennis die nodig is om een geïnformeerd maatschappelijk debat te voeren over migrantengemeenschappen ontbreekt'

als ze zijn, elke vorm van lichamelijk contact weigeren met de andere sekse, zelfs een hand geven aan de juf.⁴ Nalbantoğlu geloofde niet dat de islam zélf het probleem was, want die bestond in allerlei varianten. Ze verzette zich echter tegen een stuitend gebrek aan kennis en belangstelling onder Nederlandse beleidsmakers en politici, die hierdoor in hun aanpak van migrantenvraagstukken fout op fout stapelden. Zo voerden zij bijvoorbeeld gesprekken met vertegenwoordigers van de extreemrechtse Grijsse Wolven uit Turkije die zij in al hun onwetendheid als belangenbehartigers van

Hans Janmaat komt aan op het Binnenhof, waar een demonstratie aan de gang is tegen de Centruumpartij, 16 september 1982. Foto: Rob Bogaerts/Anefo, Nationaal Archief.

De interpretatieve benadering in de lespraktijk

Interview met Bjorn Wansink

Bjorn Wansink is historicus en lerarenopleider aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 2017 en houdt zich recentelijk bezig met polarisatie en conflict bij jongeren in het onderwijs.

Op hogescholen en universiteiten wordt steeds meer vakdidactisch onderzoek verricht. Wat is het nut van dit soort onderzoek? Wat kunnen leraren geschiedenis met de resultaten in de klas? Welke lessuggesties levert het onderzoek op? In deze vijfde aflevering is het woord aan lerarenopleider Bjorn Wansink. Hij deed onderzoek naar de opvattingen van geschiedenisdocenten over interpretatief lesgeven.

In je proefschrift hanteer je een feitelijke en een interpretatieve benadering van geschiedenisonderwijs, gekoppeld aan ideeën uit de romantiek en verlichting. Wat bedoel je hiermee?

Dit onderscheid is gemaakt door Mario Carretero in 2011, die beweert dat twee concurrerende doelstellingen naast elkaar bestaan in geschiedeniscurricula. Onder romantische doelen verstaat hij het opbouwen en behouden van een gemeenschappelijke identiteit. Deze doelen worden door hem geassocieerd met het intellectuele gedachtegoed van de romantiek en de opbouw van de natiestaat. Er zijn ook doelen die voortkomen uit de intellectuele erfenis van de verlichting. Hierbij moet je denken aan leerlingen die in staat zijn om kritisch te reflecteren op historische kennis. Ik koppel dit onderscheid aan de vraag hoe kennis theoretisch naar geschiedenis gekeken kan worden. Als het verleden gebruikt wordt om een collectieve identiteit te creëren, gebeurt dit vaak via verhalen die gesloten zijn en een bepaalde objectiviteit suggereren; dat noem ik feitelijk. De interpretatieve benadering komt voort uit de verlichting en kent een zekere mate van openheid en reflectiviteit, met aandacht voor verschillende interpretaties van het verleden. Het onderscheid dat Carretero maakt valt overigens te betwisten

vanuit historisch perspectief. Verlichte denkers pleitten in de achttiende eeuw ook voor nationale geschiedenis. Het waren romantische denkers die kritische aspecten van historisch denken introduceerden, zoals het concept van 'anders zijn van het verleden'. Maar indelingen maken de werkelijkheid altijd simpeler.

Je schrijft dat Nederlandse geschiedenisleraren in hun dagelijkse praktijk als lesgever geconfronteerd worden met een 'onderliggende epistemologische spanning'. Wat wil je hiermee zeggen?

In mijn artikelen geef ik – gebaseerd op de historiografie – een continuüm over hoe er naar historische kennis gekeken kan worden. Aan de ene kant van het continuüm staat het idee dat historische kennis gezien kan worden als 'waar' en gecomprimeerd kan worden tot 'historische feiten'; een soort historicistische benadering van het vak. Aan de andere kant van het continuüm staat de postmodernistische benadering, verwijzend naar het idee dat historische kennis volledig subjectief is. Dat gaat mij persoonlijk veel te ver. Mijn eigen positie is dat historische kennis subjectief is, maar dat er verschillende disciplinaire vaardigheden zijn die gebruikt kunnen worden om de verschillende constructies over het verleden te ►

Rien Claassen is historicus en lerarenopleider aan de Hogeschool Utrecht.

Bjorn Wansink.
Foto: Ivar Pel.

evalueren. Dat noem ik de interpretatieve benadering – in een tijd van *fake news* overigens zeer relevant. In de Nederlandse lespraktijk zie je deze spanning ook terug. Leerlingen moeten bepaalde feiten en verhalen over het verleden weten, kijk bijvoorbeeld naar de historische contexten of de Canon. Tegelijkertijd moeten ze ook weten dat deze verhalen ook interpretaties zijn. Dat is voor leerlingen ingewikkeld en nog steeds proberen ze vaak het feitelijke verhaal uit hun hoofd te leren.

In hoeverre sluiten de feitelijke en interpretatieve benadering elkaar uit in de lespraktijk?

Een puur feitelijke benadering is kennistheoretisch niet mogelijk, omdat bij de constructie van een historisch narratief altijd een element van interpretatie zit. Als je kijkt naar didactiek en hoe docenten lesgeven, bestaan de benaderingen ook naast elkaar. In de feitelijke benadering vertelt een docent een verhaal over het verleden zonder enige reflectie op de constructie ervan. Voor een interpretatieve benadering is eerst inhoudelijke kennis nodig, daarna volgt de stap om te benadrukken dat er verschillende interpretaties van dat verhaal bestaan. Je kunt pas verschillende perspectieven laten zien als je ze ook inhoudelijk kent. Overigens is de realiteit dat je als docent niet al je onderwerpen vanuit multiperspectiviteit kunt benaderen, je hebt er simpelweg niet de tijd of kennis voor. Ook bestaat het gevaar dat je snel over de hoofden van de leerlingen heen praat. Ik zat in een les waarin verschillende perspectieven op Pearl Harbor werden besproken. Tegen het einde van de les vroeg een leerling: ‘Wie was nou eigenlijk die Pearl Harbor?’

Vind je het wenselijk dat ook tweedegraads lerarenopleidingen in hun curriculum meer aandacht besteden aan historiografie?

Zeker, als je interpretatie en multiperspectiviteit belangrijk vindt, kun je eigenlijk niet zonder. Historiografie is wat mij betreft de ruggengraat achter historisch denken. Voor de lerarenopleiding is het de vraag of je het als apart vak moet doceren. Net als domein A en domein B in het examenprogramma kun je het integreren. Maar dan ben je afhankelijk van de docent. Het zou dan helpen wanneer je als vakgroep een duidelijke visie hebt op interpretatief geschiedenisonderwijs.

Je hebt onderzoek gedaan naar de opvattingen onder postdoctorale studenten over de doelen van geschiedenisonderwijs en hoe zij deze doelen realiseren in de lespraktijk. Wat waren hier de belangrijkste bevindingen?

Ik had academische docenten in opleiding geselecteerd die gemotiveerd waren om interpretatieve geschiedenis te gaan doceren. Dat bleek niet mee

Voorbeeld van interpretatieve geschiedenis

Op de website van *Kleio* staat een les van docent Liesbeth Dirks. Het doel van de les is dat de leerlingen aan de hand van concrete voorbeelden of broninterpretaties aan andere leerlingen kunnen uitleggen dat geschiedverhalen een constructie zijn van het verleden (domein A). Deze vaardigheid wordt geoefend aan de hand van de schuldvraag bij de Holocaust (kenmerkend aspect: racisme en discriminatie). Leerlingen leren dat schoolboekenschrijvers op verschillende manieren oordelen over deze schuldvraag. Deze les is volgens Bjorn Wansink een mooi voorbeeld van het didactiseren van interpretatieve geschiedenis.

te vallen. Een belangrijke factor was de stagebegeleider. Als de student een begeleider trof die interpretatie belangrijk vond, dan was de kans groot dat de student vast bleef houden aan zijn voorstellen. Als de student een begeleider trof die vooral mooie verhalen vertelde en weinig bezig was met interpretatie, was de kans groot dat de student uiteindelijk dacht dat interpretatie alleen iets was voor op de universiteit. Ook zag ik dat leraren in opleiding vooral aan het begin van het jaar bijna alleen feitelijke verhalen vertelden, ondanks hun voornemen om dat niet te doen. Over het algemeen waren zij als beginnend docent zelf onzeker. Vragen over interpretatie kunnen onzekerheid en onrust oproepen bij leerlingen. Om die vragen te kunnen beantwoorden heb je veel vakinhoudelijke en vakdidactische kennis nodig, kennis die deze beginnende docenten vaak nog niet hebben.

Interpretatief lesgeven wil zeggen dat docenten vanuit een multiperspectieve benadering lesgeven. Ik ben zelf altijd uitgegaan van de gedachte dat in principe ieder historisch onderwerp geschikt is om vanuit meerdere perspectieven te behandelen, om zo historisch denken te stimuleren. In je onderzoek naar wat ervaren geschiedenisdocenten hierover te zeggen hebben, kom je tot andere conclusies.

Het klopt, in principe zijn alle onderwerpen geschikt, maar de praktijk is weerbarstiger. Docenten hebben verschillende overwegingen om een onderwerp in de klas vanuit meerdere perspectieven te benaderen. Als een docent veel over het onderwerp weet en er affiniteit mee heeft, is de kans veel groter dat het gebeurt. Verder moeten er genoeg bronnen zijn en maakt het uit of het onderwerp onderdeel is van het curriculum. Docenten hebben echt bepaalde voorkeuren, soms bepaald door hun opleidingsachtergrond. Zo werd de Koude Oorlog vaak als voorbeeld genoemd

door docenten, maar er werden bijna geen voorbeelden genoemd uit de middeleeuwen. Gevolg is dat deze periode door docenten veel meer als 'feitelijk' wordt weergegeven. De specialisatie van een docent bepaalt vaak welke onderwerpen als interpretatief en welke als feitelijk vormgegeven worden.

In je onderzoek heb je ook gekeken naar de vraag hoe ervaren geschiedenisdocenten multiperspectiviteit toepassen in hun lessen. Wat kwam hieruit naar voren en welke belemmeringen ervoeren docenten?

Het meest interessant vond ik dat de sensitiviteit van het onderwerp erg belangrijk was. Docenten verschilden bijvoorbeeld sterk van mening in hoeverre je de Holocaust vanuit meerdere perspectieven moest benaderen. De onderliggende angst was dat multiperspectiviteit kan leiden tot waardenrelativisme, omdat vanuit een historische bril moraliteit mogelijk als plaats- en tijdsafhankelijk gezien kan worden. Dat botst met het morele idee dat de Holocaust niet genuanceerd mag worden. In het algemeen constateerde ik dat een docent die zichzelf niet sterk identificeerde met een onderwerp het makkelijker vond om vanuit multiperspectiviteit les te geven. Wanneer een docent zich sterk identificeerde met een onderwerp, werd de kans groter dat de docent 'absolute waarden' ging doceren en dit gebeurde meestal via het 'feitelijke' verhaal. Deze bevinding speelt een belangrijke rol in mijn huidige onderzoeken.

Toch stel ik me voor dat een ervaren geschiedenisleraar zich zowel sterk kan identificeren met de slachtoffers van de Holocaust als in staat is om het perspectief van een dader of omstander te bespreken in de klas of een historiografisch debat over

de Holocaust voor het voetlicht te brengen. Waar ligt dan het probleem bij dit soort gevoelige onderwerpen?

Natuurlijk, dat kan zeker en ik heb ook prachtige voorbeelden gezien. Hier noem je echter andere vormen van multiperspectiviteit. Het wordt lastiger als leerlingen er volgens de docent moreel onwenselijke opvattingen op nahouden, want dan wordt multiperspectiviteit persoonlijk. Ik heb als geschiedenisdocent zelf ervaren hoe heftig dat kan zijn. Dan begint een ingewikkeld spel van uitnodigen en begrenzen in het verkennen van die verschillende perspectieven. Bij een conflicterend perspectief is de intuïtieve reactie van de docent vaak grensbepalend, omdat er een emotie wordt geraakt. Het vraagt veel van een docent om je eigen moraliteit opzij te zetten om naar de ander te luisteren. Als je echter een open gesprek wilt voeren, moet je dat doen. Met alleen begrenzen zal een leerling niet snel op andere gedachten komen.

Tot slot, interpretatief lesgeven vereist veel specifieke vakkennis. In het voortgezet onderwijs zie je ontwikkelingen waarin de autonome status van het vak geschiedenis ter discussie wordt gesteld. Hoe kijk jij tegen dergelijke ontwikkelingen aan?

Ik vind het een ingewikkelde discussie, omdat ik zie dat geschiedenis op zichzelf een belangrijk vormend vak is. Maar de verkokering van vakken is ook een probleem. Ik zie vaak dat leerlingen niet snappen hoe bepaalde concepten over vakken heen gebruikt kunnen worden. Wat mij betreft wordt de keuze voor een groot deel aan de docenten overgelaten en moeten we vertrouwen op hun deskundigheid en professionaliteit. Ouders en leerlingen kunnen dan zelf kiezen wat voor school hen het meest aanspreekt. ■

De aanval op Pearl Harbor, foto genomen vanuit een Japans vliegtuig. Bron: Naval History and Heritage Command.

Sla maar over

De zwarte bladzijden van de nieuwe Canon

In de nieuwe Canon van Nederland zijn verschillende vensters opgenomen die tot discussie hebben geleid. Ook Piet Emmer denkt er het zijne van. Hij neemt de nieuwe Canon onder de loep.

Piet Emmer is emeritus hoogleraar Algemene Geschiedenis.

Geschiedenis is wel een discussie zonder eind genoemd. Geen wonder dat de keuze van de nieuwe Canon van de Nederlandse geschiedenis uit meer dan drieduizend jaar (pre) historie niet op ieders instemming kan rekenen. Maar met deze versie van de Canon is meer aan de hand, want er was al ruzie over de taak van de Canoncommissie nog vóór zij met haar werk was begonnen. Minister Van Engelshoven had de commissie namelijk geïnstrueerd om ook de schaduwkanten van de Nederlandse geschiedenis te laten zien. Alsof de oude Canon en het huidige geschiedenisonderwijs alleen maar uit nationalistische borstklapperij zouden bestaan. Bovendien leken de commissieleden niet te beseffen dat zij met het aanvaarden van deze opdracht hun wetenschappelijke integriteit inleverden. Dat bracht de voorzitter van de vorige Canoncommissie, de gerenommeerde literatuurhistoricus Frits van Oostrom, ertoe te verklaren dat hij een dergelijke opdracht nooit zou hebben aanvaard. Daar was de Tweede Kamer het mee eens en de 'zwarte bladzijden' werden geschrapt.

Overigens moeten we meer dan een halve eeuw teruggaan om een precedent te vinden van een dergelijke ministeriële ingreep in de lesstof van het vak geschiedenis. Ook tijdens de bezetting

werd er een commissie benoemd, die een nieuwe lesmethode diende te schrijven met de uitdrukkelijke opdracht om de liefde tot het vaderland en de trots op het koloniale verleden van Nederland aan te wakkeren met aandacht voor de Germaanse oorsprong, de 'volkse' samenhang en een aantal arische helden. Geen zwarte bladzijden dus.

Vijf jaar vorstin

Heeft de huidige commissie de Canon verbeterd? Dat is zeer de vraag. Zo is Willem Drees, symbool van de naoorlogse wederopbouw, vervangen door Marga Klompé en dat kwam bij velen hard aan. Dat Floris V en Karel V zijn ingeruild voor Maria van Bourgondië lijkt daarentegen bijna niemand te zijn opgevallen. Kenners van de middeleeuwen vragen zich echter af waarom er een 'venster' werd toebedeeld aan een vorstin, die maar vijf jaar (1477-1482) regeerde voordat ze van haar paard viel en stierf. Voor de samenstellers van de Canon was het blijkbaar belangrijk dat haar korte regeringsperiode de kans bood om een witte man te vervangen door een vrouw. Helaas lijkt Maria's huidskleur – als je het portret mag geloven – nog witter dan die van haar mannelijke voorgangers. Haar uitzonderlijke positie geeft bovendien een

Maria van Bourgondië valt van haar paard. Prent uit 1842-1887 door P. Blommers, naar een schilderij van Karel Frederik Bombled. Collectie Rijksmuseum.

volstrekt verkeerde indruk van de toenmalige maatschappelijke verhoudingen, want in Europa waren tot voor kort mannen in het openbare leven op alle niveaus belangrijker dan vrouwen. Overslaan dus.

De dominante positie van mannen in de maatschappij was nog steeds actueel ten tijde van Marga Klompé, ongetrouwd, zonder kinderen en minister, zij het van het nieuwe en niet erg serieus genomen departement van Maatschappelijk Werk. Klompé vormde een uitzondering, want verreweg de meeste vrouwen in Nederland waren in de jaren vijftig wel getrouwd en het gemiddelde gezin telde toen ten minste drie kinderen. Haar ministerschap verdoezelt bovendien het feit dat vrouwen in Nederland na hun huwelijk meestal ontslagen en tot 1956 zelfs handelingsonbekwaam werden. Wie wil begrijpen hoe de arbeidsverdeling er tussen mannen en vrouwen in de jaren vijftig uitzag, moet ook dit venster overslaan.

Banden doorknippen

Anton de Kom is ook zo'n uitzondering en de tekst van zijn venster maskeert het feit dat er in het Caribisch gebied nauwelijks sprake was van nationalisme. Dit venster maakt het de geschiedenisleraar bijna onmogelijk om de leerlingen duidelijk te maken dat de Nederlandse regering in de jaren zeventig drie miljard gulden moest uittrekken om de Surinamers ervan te overtuigen de band met de koloniale uitbouter eindelijk door te knippen, dat de Antillianen nog steeds niet zover zijn en dat na De Kom de helft van de Caribische Nederlanders vrijwillig naar het land van de racistische onderdrukkers is verhuisd. Een venster over Soekarno had de leerlingen een veel beter beeld gegeven van de onafhankelijkheidsbewegingen en het einde van de koloniale wereld.

De oekaze zoveel mogelijk bladzijden uit de Nederlandse geschiedenis zwart te kleuren mag dan door de Tweede Kamer zijn afgeschoten, toch is die tendens in de nieuwe Canon nog volop aanwezig. Zo wordt er in het venster over admiraal De Ruyter op gewezen dat diens 'zeemanscarrière ter discussie staat' in verband met 'de verovering van de handelsforten op de Afrikaanse westkust, waarmee Nederland zijn positie in de slavenhandel kon behouden'. Blijkbaar waren niet alle commissieleden het eens over een duidelijke veroordeling van de admiraal. Daar kan ik inkomen, want ten tijde van De Ruyter was de handel in goederen op de westkust van Afrika belangrijker dan die in slaven. Bovendien is de tekst eng nationalistisch, terwijl de commissie zich nu juist had voorgenoemen de Nederlandse gebeurtenissen in een breder kader te zetten. Waarom ontbreken dan de namen van de buitenlandse collega-vlootvoogden, die weigerden om gebieden te her- en veroveren, die een rol speelden in de slavenhandel? Die namen zijn er niet. Dat verzwijgt de Canon, want dan zou

de gebruiker begrijpen dat het morele kompas van De Ruyter niet afweek van dat van zijn tijdgenoten en dat de discussies over diens zeemanscarrière een anachronisme zijn. Als je leerlingen iets van historisch besef wilt bijbrengen, kun je ook dit venster beter overslaan.

Portret van een Javaanse vorst of notabele met twee bedienden. Foto uit 1865-1870, fotostudio Woodbury & Page. Collectie Tropenmuseum.

Gewelddadige kolonisator

De meeste zwarte bladzijden in de nieuwe Canon hebben betrekking op het koloniale verleden. Daar is alle reden voor, want de Nederlanders pasten niet alleen geweld toe bij de veroveringen overzee, maar ook tijdens het koloniale bestuur en de dekolonisatie. Aan het oorlogsgeweld in Europa mag ons land dankzij de neutraliteitspolitiek meestal niet hebben meegedaan, overzee handelde Nederland net zo gewelddadig als de andere kolonisatoren. Die vergelijking ontbreekt in de nieuwe Canon, ondanks de plechtige belofte van de Canoncommissie 'waar mogelijk wat meer de blik naar buiten te richten'.

Een criticaster van het Nederlandse kolonialisme uit de tijd zelf, Eduard Douwes Dekker, auteur van de *Max Havelaar* wordt in de Canon als dé openbare aanklager van het Nederlandse kolonialisme opgevoerd. Hebben de leden van de Canoncommissie zijn boek wel gelezen? Zo ja, dan is zijn vlamme oproep aan koning Willem III om meer Nederlands kolonialisme hun blijkbaar ontgaan. Dat ons land het corrupte bestuur van de traditionele dorpschoude en adel op Java handhaafde en zelfs steunde, keurde Douwes Dekker af. De eenvoudige dorpbewoner moest eindelijk eens waar voor zijn belastinggeld krijgen. Daarom dienden het bestuur en de rechtspraak in handen te komen van professioneel opgeleide bestuursambtenaren uit Nederland. En ja, zo'n drastische maatregel zou de kosten opjagen. Dan maar geen batige saldi meer voor de Nederlandse schatkist. ►

Wie iets van het kolonialisme wil begrijpen, kan dit venster dan ook maar beter overslaan. De Canonteksten over de Atlantische slavenhandel en het kolonialisme in de West zijn eveneens bedoeld om een zo zwart mogelijk beeld van het Nederlandse verleden te schilderen. Vandaar dat de Canon verzwijgt dat Nederland slechts vijf tot zes procent van de totale slavenhandel over de Atlantische Oceaan voor zijn rekening nam. Wel worden de totale aantallen overgevoerde slaven genoemd. Zelf uitrekenen dus. Maar dan zou de gebruiker van de Canon kunnen constateren dat Nederland een relatief kleine speler was. Vandaar dat de Canon zich haast melding te maken van het feit dat ons land ‘korte tijd’ de grootste slavenhandelsnatie was. Over het andere unieke aspect, namelijk de vroege natuurlijke dood van de Nederlandse slavenhandel aan het einde van de achttiende eeuw, wordt met geen woord gerept, terwijl de slavenhandel van andere landen in die periode juist groeide als nooit tevoren en ook na de wettelijke afschaffing vaak nog decennia illegaal doorging.

De Canongebruiker krijgt wel weer een exact percentage van 19 procent als het gaat om dat deel van de in Nederland geïmporteerde goederen die deels met slavenarbeid waren vervaardigd, zoals koffie en suiker. De Canon verstrekt echter geen informatie over de omvang van de toenmalige Nederlandse economie, het aandeel daarin van alle importen en of gemeten is over de hele periode van de slavernij, dus tussen 1630 en 1863 of ‘toevallig’ net in een topjaar van de koffie- en suikeraanvoer.

Om nog een zwarte bladzijde te scoren neemt de nieuwe Canon in het venster ‘slavernij’ zelfs zijn toevlucht tot een regelrechte leugen. De slaven zouden ‘niets betaald’ krijgen. Dat kregen ze wel degelijk, zij het niet in geld. Als voorbeeld zij gewezen op de plantage Catharina Sophia in Suriname, waar elke slaaf in de negentiende eeuw

gemiddeld 94,57 gulden per jaar aan voedsel en 13,58 gulden aan kleding en huishoudelijke artikelen ontving, inclusief huisvesting, het gebruik van een moestuin en medische zorg. In dezelfde tijd verdienden de landarbeiders in Drenthe ongeveer 150 gulden per jaar, maar dan zonder huisvesting, moestuin en doktershulp. De samenstellers van de nieuwe Canon lijken niet te beseffen dat het in die tijd ook in de Europese agrarische sector nog heel gebruikelijk was om een deel van het loon in natura uit te betalen.

Slavenopstand

Tot slot de vraag wie de slavernij heeft afgeschaft. De Canon maakt alleen melding van de slavenopstand in de Franse kolonie Saint-Domingue, die de regering in Parijs ertoe zou hebben gebracht de slavernij op te heffen. Dat is een onaanvaardbare, activistische simplificatie, want in de loop der tijd zijn er talloze slavenopstanden geweest, die niet tot afschaffing van de slavernij hebben geleid. Waarom was het deze keer anders? Omdat er een Engelse invasie van de kolonie dreigde en de Fransen hoopten dat de slaven na hun vrijlating loyaal aan Frankrijk zouden blijven. Over de afloop van de opstand zwijgt de nieuwe Canon, want zover gaat de ‘blik naar buiten’ niet. Dan zouden de Canongebruikers immers leren dat de chaos, die na de opstand uitbrak, de voorstanders van de slavenbevrijding in andere landen ernstig in verlegenheid heeft gebracht en dat Napoleon zich genoodzaakt voelde de slavernij in alle Franse plantagekolonies weer in te voeren in een – overigens vergeefse – poging om zo een einde te maken aan het moorden.

De Canon wil de gebruiker echter in de waan brengen dat de afschaffing van de slavernij het resultaat is van het slavenverzet. Alleen al de jaartallen waarin de slavernij is afgeschaft spreken dat tegen, zoals 1833 in de Engelse West-Indische koloniën en 1888 in Brazilië. Zou de Canongebruiker werkelijk zo naïef zijn om te geloven dat de slaven in dat laatstgenoemde land maar dociele sukkels waren? Bovendien verzwijgt de tekst dat de opstandige slaven alleen voor hun eigen vrijheid vochten. Dat wordt onder meer duidelijk door de slavenopstand uit 1763 in de kleine Nederlandse kolonie Berbice, waar de opstandelingen tijdens de onderhandelingen met de gouverneur voorstelden om de kolonie in tweeën te delen. In één deel wilden ze voortaan als vrije mensen leven, terwijl het andere deel bestemd was voor de kolonisten. Die moesten maar nieuwe slaven uit Afrika halen. De afschaffing van de slavernij waar ook ter wereld was het unieke ideaal van de westerse abolitionisten en niet van indianen, Afrikanen, Aziaten of opstandige slaven. Wil je de slavenbevrijding begrijpen, dan kun je dit venster uit de nieuwe Canon maar beter boycotten. Gelukkig hebben we nog de oude Canon. ■

De Slag bij Crête-à-Pierrot op Saint-Domingue (Haïti). Gravure naar een ontwerp van Auguste Raffet.

Dwazen worden wijs

Zesentwintig augustus jongstleden was een aangename dag. De vakantie was weliswaar voorbij, maar een gezelschap van 22 *young professionals* op anderhalve meter bij mij en elkaar vandaan vulden de collegezaal voor een culturele diepteboring. Mij was gevraagd voor studerende en afgestudeerde te spreken. Werktuigbouwkundigen, politicologen, chemische analisten, antropologen, artsen, bestuurskundigen, accountants en biotechnologen ontmoetten elkaar in de setting van een zomerschool. Of ik de coronacrisis wilde duiden.

Aan een historische schets moesten we een actuele invalshoek geven, waar we het publiek persoonlijk bij moesten betrekken. Ik had een aantal stellingen achter de hand. Geleend van *Kieskompas*, van 14 augustus 2020. Een van de stellingen luidt: 'Het is geloofwaardig dat samen met een toekomstig vaccin tegen corona een chip wordt geïnjecteerd bij mensen, waarmee ze permanent gevolgd kunnen worden.' Er gingen zonder aarzeling zes handen de lucht in. Ruim 25 procent van de veelbelovende wetenschappers was voor mij niet meer te onderscheiden van een groeiende schare die er samenzweringstheorieën op na houdt.

U hebt het intussen door, we betreden nu de zeephegging van het complotdenken. We gaan verder: 'Er zijn steeds meer aanwijzingen dat het virus niet afkomstig is van een markt in China, maar uit een nabijgelegen laboratorium...'

Dit is nog klein bier vergeleken bij de brij van woeste en onnavolgbare beweringen van 5G-gegenstanders, coronawaanzinnigen en de aanhangers van de QAnon-beweging in Amerika. Antivaxxers zien in de politieke bovenlaag pionnen van de farmaceutische industrie. Bill Gates is een kind van de duivel en Kim Jong-un is een agent van de CIA. Facebook en YouTube staan garant voor het voortwoekeren van complottheorieën. Niet alle complotdenkers zwelgen in extremisme, maar allen worden gedreven in een afkeer van de gevestigde orde, instituten en opvattingen.

Het is dit jaar overigens wel erg rustig geweest rond 9/11 en wat de voorzitter van de VGN hierover te zeggen had. Al een aantal jaren achter elkaar zijn de media erg geïnteresseerd in wat in het geschiedenisonderwijs gedaan wordt aan de bewering dat de CIA of de Mossad achter 9/11 zit. In *De Telegraaf* pakte ik vorig jaar fors uit door een pleidooi te voeren om in de klas complotten of samenzweringstheorieën in de geschiedenis aan de orde te stellen met 9/11 als casus. In een iets te optimistische bui beweerde ik dat het wel goed zou komen met onze leerlingen en complottheorieën. Op voorwaarde dat we ons ambachtelijk werk goed uitvoeren. Bronnenonderzoek en fact-

checking. We herkennen als geschiedeniscollega's onze pavlovreactie bij dit onderwerp: 'Geschiedverhalen en interpretaties moeten gebaseerd zijn op historisch bewijs.'

Ik buig inmiddels het hoofd en erken dat we er met factchecken en argumenten alleen niet komen, al zal ik dit ambacht nooit opgeven. Bij samenzweringstheorieën gaat het namelijk niet om de waarheid en de werkelijkheid. De culturele en sociale omgeving waar iemand bij hoort of wil horen laat zich niet wegdrücken door de wetenschap. Door het aanhangen en huldigen van theorieën en opvattingen dragen leerlingen en leraren hun identiteit uit. Beiden zijn gevoelig en gelovig voor wat aansluit op hun mens- en wereldbeeld en verwerpen wat hierin niet past.

'In een iets te optimistische bui beweerde ik dat het wel goed zou komen met onze leerlingen en complottheorieën'

De school is de samenleving in Madurodam-formaat. Deze school, met de muzen van Clio voorop, heeft een grootse opdracht. Ze verheft en verrijkt leerlingen (en hun docenten) door nieuwe inzichten. Het besef dat ons wereldbeeld de interpretatie van feiten beïnvloedt, is daarvan een voorbeeld. Mooier en dieper dan de Prediker in hoofdstuk 2:13 kan ik het niet zeggen: 'Toen zag ik, dat de wijsheid uitnemendheid heeft boven de dwaasheid, gelijk het licht uitnemendheid heeft boven de duisternis.' ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Aanzet tot een meerstemmige discussie

Reactie van de Canoncommissie op Piet Emmer

In deze *Kleio* schrijft Piet Emmer wat hij vindt van de vernieuwde Canon van Nederland. De commissie die de Canon heeft herijkt geeft een reactie op zijn kritiek.

James Kennedy is voorzitter Commissie Herijking Canon van Nederland, decaan van het University College Utrecht en hoogleraar Moderne Nederlandse geschiedenis Universiteit Utrecht. Hij schreef deze reactie in samenwerking met de leden van de Commissie Herijking Canon van Nederland: **Hanneke Tuithof, Hubert Slings, Karwan Fatah-Black, Lotte Jensen, Marjan de Groot-Reuvekamp, Abdelkader Benali** en **Kayleigh Goudsmit**.

De redactie van *Kleio* heeft Piet Emmer de ruimte gegeven om commentaar te leveren op de herijkte Canon van Nederland. Een canon ontlokt altijd reactie omdat die uitspraken doet over een gedeeld verleden, waar iedereen eigen opvattingen over heeft. Dat geldt zeker voor historici. Dit is ook zichtbaar in de reactie van Emmer, professor emeritus aan de Universiteit Leiden. We hadden gehoopt op een andere toonzetting, om zo tot een echt gesprek te komen. We zullen proberen de dialoog aan te gaan over de punten die hij noemt.

Emmer ziet de herijking van de Canon als het resultaat van een politieke 'oekaze' van de minister van Onderwijs om de 'zwarte bladzijden' van de Nederlandse geschiedenis uit te breiden. De minister heeft de commissie ruimte gegeven om te kijken of 'schaduwzijden' ('zwarte bladzijden', zoals Emmer ze noemt) voldoende belicht waren; de Tweede Kamer heeft de commissie laten weten dat deze ruimte niet benut hoeft te worden.

Eigen koers

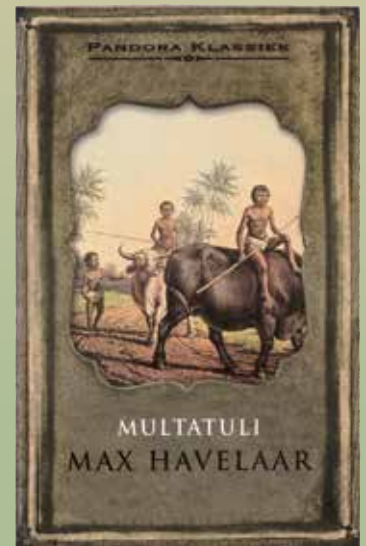
In de praktijk was de commissie geheel vrij om eigen afwegingen te maken. Op geen enkel moment werd onze bewegingsruimte beknot door het ministerie (of door de Kamer). Het is dus misplaatst dat Emmer de handelswijze van het ministerie vergelijkt met het beleid voor geschiedonderwijs ten tijde van de bezetting. We hebben van

meet af onze eigen koers kunnen varen, vastgesteld middels veel onderlinge discussie en debat. Dat is overigens ook de enige mogelijke optie als je acht deskundigen van verschillende pluimage samen in een kamer zet.

Bovendien – en dat lijkt Emmer te zijn ontgaan – nemen we in ons rapport expliciet afstand van het begrip 'schaduwzijden'. In zo'n goed-foutbenadering hadden we geen trek, en in tegenstelling tot wat Emmer poneert, is de herijkte Canon dus allerminst vol van 'zwarte bladzijden'. We geven in plaats van het bepalen van zon- en schaduwkanten de voorkeur aan 'meerstemmigheid', waarin meerdere perspectieven binnen elk venster mogelijk zijn.

Waar de commissie mee bezig is geweest, is dus iets heel anders dan 'zwarte bladzijden' schrijven, zoals ook te lezen is in de bijdrage van commissielid Hanneke Tuithof in de vorige *Kleio* (5, 2020). We hebben zeven nieuwe hoofdlijnen ontwikkeld om meer structuur te geven aan de vijftig vensters en docenten beter te bedienen. We hebben de teksten grondig herschreven om ze toegankelijker te maken voor lezers. We hebben vensters vaker in internationaal perspectief geplaatst. En zoals gezegd hebben we de 'meerstemmigheid' van perspectieven proberen te bevorderen. De Canon kan het best worden gezien als een geheel, en de commissie heeft getracht om alle verschillende verhalen en perspectieven in de Canon met

elkaar in evenwicht te brengen. Over onze aanpak – enige aandacht voor een balans in de man-vrouwverhoudingen, regionale spreiding, diversiteit naar religie, stand, etniciteit – geeft Emmer geen expliciet oordeel, al is het impliciet duidelijk dat hij het afkeurt. Maar hoe zou het dan wel moeten?

Meer nieuwe vensters

Emmer geeft aan dat hij de 'oude' Canon liever heeft dan de 'nieuwe'. Dat is hem gegund. Hij is echter niet erg duidelijk waarom hij komt tot zo'n fundamenteel oordeel. Hij is erg kritisch over het venster Max Havelaar – hij roept docenten op om het over te slaan – maar dat stond al in de 'oude' Canon en de inhoud is bijna ongewijzigd gebleven. Over de meerderheid van de nieuwe vensters rept hij met geen woord: Trijntje, Jeroen Bosch, de Opstand, Johan van Oldenbarnevelt, Sara Burgerhart, Kolen en Gas, en

Max Havelaar van Multatuli (Eduard Douwes Dekker).

het Oranjegevoel. In feite is zijn kritiek gericht op slechts enkele vensters.

Twee 'nieuwe' vrouwen in de Canon – Maria van Bourgondië en Marga Klompé – acht hij niet belangrijk en ook hen kunnen docenten 'overslaan'. Zijn opmerking over de 'witheid' van Maria bevreedde ons. Emmer zegt dat Maria niet in de Canon zou moeten staan omdat slechts weinigen over haar hebben gehoord. Zou Emmer hetzelfde hebben gezegd over Eise Eisinga, die een betrekkelijk onbekende man was en als verrassende toevoeging in de 'oude' Canon kwam? Het feit dat met Maria de (inmiddels populaire) Bourgondiërs voor het eerst in de Canon terecht zijn gekomen en zij ons bovendien de gelegenheid geeft om over het Groot Privilege en over de eerste jaren van de Staten-Generaal te praten, waren weloverwogen redenen om haar toe te voegen. Dat Willem Drees moest wijken voor Klompé vindt hij niet goed omdat – zo lijkt hij te zeggen – vrouwen in die tijd niet belangrijk waren in de politiek. Daar gaat het niet om. De notie van een verzorgingsstaat die zekerheid biedt van wieg tot graf is pas na Drees in Nederland ontstaan. Klompés Algemene Bijstandswet is een emblematisch voorbeeld van deze ontwikkeling, meer dan de 'ouderdomswet' van Drees,

die ook werd geïntroduceerd in landen zonder verzorgingsstaat. Je zou zelfs kunnen stellen dat het huidige Nederland – met de vergaande individualisering en secularisering – in belangrijke mate te danken is aan Klompés wet en de verzorgingsstaat van de jaren zestig. Emmer hoeft het hier niet mee eens te zijn, maar zijn summiere afwijzing van Klompé doet weinig recht aan de achterliggende afwegingen voor deze keuze.

Anton de Kom

Ook het eerste venster over een zwarte man stuit bij hem op verzet. Het nieuwe venster over Anton de Kom moet het ontgelden omdat hij niet representatief zou zijn in zijn antikolonialisme en zijn nationalisme. Dat De Kom de ervaringen en gevoelens vertolkt van vele Nederlanders die zich in de loop der decennia gediscrimineerd hebben gevoeld, gaat aan Emmer voorbij, terwijl meer aandacht hiervoor juist op zijn plek kan zijn in het onderwijs. De grenzen van het onafhankelijkheidsstreven in Suriname en het Caribisch gebied worden overigens – in tegenstelling tot wat Emmer beweert – juist wél in het nieuwe venster over dit gebied belicht.

Veel aandacht voor deze drie vensters heeft Emmer overigens niet. Eigenlijk zijn de meeste van zijn pijlen op slechts één venster gericht: het 'oude' maar vernieuwde venster over de slavernij. Dat is natuurlijk zijn goed recht, het is zijn specialisme. Hij vindt dat de commissie de Nederlandse slavernij erger maakt dan het was. Nederland was maar een kleine speler in deze Atlantische handel, slavenarbeid vormde niet zo'n groot onderdeel van de totale economie, de Nederlandse slavenhandel was toch al aan het uitsterven, de slaven in Suriname werden in feite goed betaald in vergelijking met sommige Europese loonarbeiders, en het waren witten en hun emanci-

patorische ideeën die op den duur een einde brachten aan de slavernij en niet het verzet van de slaven zelf.

Sommige van deze stellingen doen eerlijk gezegd wat vreemd aan: de notie dat slaven goed in hun levensonderhoud werden voorzien doet denken aan zuidelijke argumenten uit de VS in de jaren 1850 om de slavernij in stand te houden – het ging deze tot slaaf gemaakte arbeiders beter af dan de werknemers in noordelijke fabrieken. Andere stellingen lijken wel wat achterhaald: recent onderzoek (*Slaves, commodities and statistics* uit 2019) heeft uitgewezen dat het aandeel van slavenarbeid in de Nederlandse economie in de laatste helft van de achttiende eeuw groter was dan eerder aangenomen werd. Emmer brengt in zijn reactie vraagstukken en stellingen naar voren die heel bruikbaar zijn voor docenten om een 'meerstemmige' discussie te ontketenen over de omvang, betekenis en erfenis van de slavernij in het Nederlands (en mondiaal) verleden. De commissie zet graag de discussie voort met critici van de herijkte Canon om tot nieuwe inzichten te komen. Het 'overslaan' van andere perspectieven dient tenslotte niemand, zeker niet in de context van het onderwijs. ■

Boven: Maria van Bourgondië.
Links: Anton de Kom.

Wat heeft de verlichting ons nog te leren?

Verlichting als een historisch tijdvak of als filosofische stroming

Vandaag de dag rammelen populistische politici openlijk aan de waarden van de verlichting. De verlichting staat daarmee opnieuw in het centrum van het debat. Kunnen wij als historici iets aan deze discussie bijdragen? Daartoe zullen wij om te beginnen moeten bepalen waar we het eigenlijk over hebben als we het over de verlichting hebben.

Rienk Vermij is historicus aan de Universiteit van Oklahoma in de Verenigde Staten.

De vraag ‘Wat is verlichting?’ houdt denkers al zeker twee eeuwen bezig, en in de loop van de tijd is er een grote verscheidenheid aan antwoorden gegeven. Sommigen laten de verlichting beginnen met Spinoza of zelfs met Descartes, anderen willen haar beperken tot de tweede helft van de achttiende eeuw. Voor sommigen is Frankrijk het thuisland van de verlichting, anderen vinden dat te beperkt. Sommigen menen dat de verlichting inherent antireligieus is, anderen menen dat de antireligieuze tendensen eerder een uitwas zijn. Nu geldt voor meer historische begrippen dat ze niet streng gedefinieerd zijn, maar in het geval van de verlichting is de verwarring

extra groot. Het probleem is dat het een van oorsprong filosofisch begrip is, dat later gebruikt is om een historische periode te definiëren. Dat blijft echter wringen. De elementen die in de meeste overzichten de verlichting definiëren zijn abstracte ideeën, geen historische ontwikkelingen: godsdienstige verdraagzaamheid, een kritische houding tegenover autoriteiten, volksovereiniteit en dergelijke. De vraag of we zulke ideeën historisch dan wel filosofisch moeten beschouwen blijft in het algemeen in de lucht hangen. De vraag is niettemin van belang, want al hebben historici en filosofen het grotendeels over dezelfde dingen, hun benadering is volstrekt verschillend.

Tijdloze waarden en ideeën

Als de verlichting voor alles een filosofisch begrip is, dan moet ze gezien worden als een tijdloos stelsel van waarden en ideeën. Wat van belang is, is de intrinsieke waarde van die ideeën. In de filosofie worden ideeën getoetst, verdedigd, en in hun meest perfecte vorm geformuleerd, al kun je eventueel ook over hun schaduwkanten nadenken. Dat zulke ideeën in de achttiende eeuw naar voren werden gebracht (en dan ook nog in onvolmaakte vorm) is toevallig en voor het begrip zelf eigenlijk van geen belang. Sommige schrijvers zien er dan ook geen been in om de verlichting,

of elementen daarvan, te laten beginnen bij de oude Grieken en Romeinen.

Als we de verlichting daarentegen beschouwen als een historisch fenomeen, dan hebben we het over een ontwikkeling op een bepaalde plaats en op een bepaald moment in de geschiedenis. De verlichte ideeën moeten dan gezien worden als een reactie op specifieke omstandigheden. Zij kunnen niet los worden gezien van die context en zijn dus per definitie niet universeel. Hun intrinsieke waarde – neutraler gesteld: of zij ook in andere situaties bruikbaar zijn – is voor een historisch begrip van de verlichting irrelevant.

In onze samenleving zijn de met de verlichting geassocieerde ideeën in veel opzichten richtinggevend geworden. Het verhaal van de verlichting, waarin die ideeën centraal staan, is daarmee een soort oorsprongsverhaal geworden van de moderne wereld. Ook wie over de verlichting schrijft of praat als een historische periode, kan een standpunt over de waarde van de verlichte ideeën zodoende moeilijk uit de weg gaan. Ook historici gaan, zij het vaak impliciet, uit van de inherente waarde van de ideeën die in de achttiende eeuw geformuleerd werden. Het zou weinig bevredigend zijn om met een verhaal te komen dat voor het heden geen enkele relevantie heeft. In de praktijk nemen de meeste

Portret van Baruch Spinoza, circa 1665. Sommigen laten de verlichting bij hem beginnen. Schilder onbekend. Bron: Commons.wikimedia.

Planetarium van Eise Eisinga in Franeker. Deze astronoom wordt gezien als een voorbeeld van de Nederlandse verlichting. Foto: Willem van Valkenburg.

historici daarom nogal wat filosofische elementen over in hun verhaal. Helaas wordt daarbij niet altijd goed overdacht hoe de historische en filosofische aspecten zich tot elkaar verhouden. In hoeverre is het achttiende-eeuwse denken nu precies fundamenteel voor onze samenleving, en in hoeverre is het louter een willekeurige episode in de cultuurgeschiedenis? En wat is precies de oorsprong van deze zogeheten verlichte ideeën? Dit zijn grote vragen, maar ik wil toch proberen er enig licht op te werpen, natuurlijk in een zeer ruwe schets waaruit allerlei nuances en complicaties zijn weggelaten.

Religieuze strijd

De zestiende-eeuwse reformatie en contrareformatie hadden de westerse samenleving opgezaald met een cruciaal probleem: hoe kan een samenleving functioneren waarin geen eenstemmigheid bestaat over de meest wezenlijke levensbeschouwelijke en morele vragen? Aanvankelijk had men vooral geprobeerd om de afwijkende opvattingen met geweld uit te roeien, maar dit

leidde enkel tot nog grotere verdeeldheid en een reeks bloedbaden en oorlogen. Rond 1700 was voor velen duidelijk dat dat model failliet was. Denkers en staatslieden gingen voorzichtig op zoek naar nieuwe wegen. Twee factoren werkten daarbij mee. In de eerste plaats was daar de geleidelijk aan toenemende macht van de seculiere overheid, een gevolg van een reeks technische, administratieve en militaire innovaties. Naarmate het bestuur efficiënter werd, waren de kerken steeds minder nodig als een moreel fundament om de samenleving bijeen te houden. Overheden gingen de kerkelijke bemoeizucht zelfs als een last ervaren. De politieke noodzaak van geloofseenheid verwaterde daarmee. Dit nodigde uit tot het terugdringen van de kerkelijke invloed in de maatschappij. In het publieke leven gingen seculiere instellingen en denkvormen overheersen. Daartoe diende de staat wel te erkennen dat er een persoonlijke levenssfeer bestond waar die zich buiten kon en moest houden. Geloof werd steeds meer iets van deze privésfeer.

Feiten, meten en waarnemen

Het toenemende gewicht van seculiere instellingen was mede mogelijk door de opkomst van nieuwe seculiere wetenschappen – de tweede factor die hier van belang is. Kennis van de wereld had altijd mede inzicht in de religieuze en morele dimensies van de werkelijkheid omvat, of zelfs als doel gehad. Galilei, Descartes en Newton verdedigden echter een geheel nieuwe benadering van de werkelijkheid. De wetenschap die in de zeventiende eeuw opkwam beperkte zich nadrukkelijk tot het feitelijke, het meetbare en het waarneembare.

Die omslag kan mede gezien worden als een reactie op de onmogelijkheid om over de waarheden die boven het feitelijke uit gingen nog overeenstemming te bereiken. In de nieuwe wetenschap was iemands protestantse dan wel katholieke overtuiging niet van belang. Wiskunde en experiment boden als het ware een gemeenschappelijke taal waarin mensen met verschillende opvattingen van de werkelijkheid op een beperkt ►

Schilderij dat het ondertekenen van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring moet afbeelden. Geschilderd door John Trumbull in 1819. Bron: United States Capitol.

gebied toch overeenstemming konden bereiken. De staat en seculiere denkers realiseerden zich dat deze nieuwe taal ook op andere terreinen een alternatief kon bieden voor het denken in morele en religieuze termen. Religie bood een gesloten wereldbeschouwing en sloot daarbij per definitie andersdenkenden uit. De nieuwe wetenschap beperkte zich tot dingen waarmee iedereen in principe kon instemmen. Door wetenschap tot het discours voor het openbare leven te verheffen en godsdienst te verplaatsen naar het privédoein, kon iedereen op gelijke voet lid van de samenleving zijn. Uit deze cocktail van elkaar versterkende elementen groeide wat we nu de verlichting noemen: een deels uit nood geboren, deels door politieke opportuniteit ingegeven beweging om de samenleving opnieuw in te richten op een niet-confessionele basis. Ideeën waren daarbij belangrijk, als inspiratiebron of ter legitimering. De verlichting werd echter niet alleen vormgegeven door schrijvers en filosofen, maar ook of vooral door ministers, regenten, juristen, en anderen die praktische hervormingen doorvoerden.

Onzin en goede ideeën

Religie omvatte voorheen alle facetten van het leven: recht, bestuur, onderwijs, economisch leven, maatschappelijke orde en

moraal. Voor al deze gebieden moest de grondslag nu opnieuw geformuleerd worden, in termen die in elk geval deels ontleend waren aan de nieuwe seculiere wetenschap. Ook op het gebied van religie zelf waren in de nieuwe situatie allerlei aanpassingen nodig. Om dat alles te onderbouwen waren nieuwe filosofische principes nodig, of eventueel oude principes die tot dusverre een bestaan in de marge hadden. Deze herdefiniëring van de beginselen van de samenleving was een zaak van gissen en missen, en niet elke poging was achteraf gezien even geslaagd. Naast scherpe analyses en briljante ideeën werd er in de achttiende eeuw ook veel onzin gepubliceerd. Dat is natuurlijk even goed onderdeel van de verlichting. De betekenis van de verlichting zit hem minder in specifieke filosofieën of ideeën, maar vooral in de algehele benadering. Zo gezien was de verlichting niet zozeer de ontplooiing of ontdekking van eeuwige, tijdloze waarheden, maar vooral een ad hoc oplossing voor een concreet probleem. Het belang van de verlichting ligt in het feit dat mensen van verschillende overtuiging leerden hun problemen op te lossen en tot een weliswaar niet ideale, maar toch werkbare samenleving te komen. Aangezien dat voor het functioneren van onze steeds

complexere moderne wereld een cruciale kwestie is, is het belang van de verlichting als historische episode moeilijk te overschatten.

Moderne verlichte waarden

Alles goed en wel, maar wat betekent dat voor het huidige debat over de verlichting? Hebben we iets aan deze historische kennis of houden we ons maar liever aan de abstracte beginselen?

De achttiende-eeuwse filosofen legitimeerden de nieuwe beginselen met een beroep op de natuur. De verlichte principes zouden voortvloeien uit de natuur der dingen en vielen af te leiden uit universele, tijdloze waarheden. Die opvatting doet tot vandaag de dag opgeld. Wie zich in het huidige politieke debat beroept op de verlichting, beroept zich voor alles op abstracte waarden: vrijheid van meningsuiting, gelijkheid voor de wet, mensenrechten en dergelijke. Natuurlijk zijn onze moderne waarden niet precies zo in de achttiende eeuw terug te vinden. Achttiende-eeuwse filosofen zouden gruwen van het idee van homorechten. In filosofische zin kunnen zij echter worden beschouwd als logische consequenties van ideeën uit die tijd.

Filosofie kan een belangrijke inspiratiebron of kompas zijn voor maatschappijhervormers of politici, maar het zich blindstaren op abstracte beginselen kan ook ontaarden in wat wel 'verlichtingsfundamentalisme' is genoemd. Dat klinkt als een *contradictio in terminis*, maar als je de verlichting primair ziet als een serie vaste waarheden of leerstellingen, is het wel degelijk mogelijk om het onderschrijven van die leerstellingen te beschouwen als een *sine qua non* voor goed burgerschap. Een dergelijk absoluut gebruik van de verlichte waarden staat echter haaks op het historisch begrip van de verlichting. Het

sluit immers andersdenkenden buiten. Zo'n uitsluiting kan gerechtvaardigd zijn jegens mensen die de spelregels van het samenleven aan hun laars lappen, maar niet vanwege de opvattingen op zichzelf.

Spelregels

Historisch beschouwd zijn zaken als gelijkheid voor de wet en een seculiere inrichting van de maatschappij geen dogma's met algemene geldigheid, maar instrumenten die werden ingezet waar dat de betrokkenen goed uitkwam. In de praktijk was dat vooral als bepaalde maatschappelijke of politieke tegenstellingen uit de hand dreigden te lopen. De achttiende eeuw schiep nieuwe spelregels voor het maatschappelijke debat, maar gaf geen duidelijk of definitief antwoord op de vraag wie er wel of niet mee mochten spelen. Het ging eigenlijk uitsluitend over godsdienstige tegenstellingen. Echter, de nieuwe spelregels bleken in de periode nadien ook buiten het oorspronkelijke beperkte terrein toepasbaar, om andere groepen op vreedzame wijze binnen de samenleving te betrekken: minderheden, vrouwen, gekoloniseerde volkeren, enzovoort. De verlichte benadering, mits ruim opgevat, overstijgt dus verre de achttiende eeuw. Begrip van de historische verlichting is

daarmee wel degelijk relevant voor het heden. Wie zich oorsprong en reden van de verlichte denkbeelden voor ogen houdt, zal minder snel in de verleiding komen om ze toe te passen op gebieden waar ze misschien niet thuis horen. Democratie is nauw aan de verlichting gekoppeld, niet omdat ze daar filosofisch uit zou voortvloeien, maar omdat beide zijn gebaseerd op hetzelfde beginsel van brede participatie op basis van gedeelde belangen. Wat de verlichting ons, historisch gezien, heeft nagelaten is dus meer een set spelregels dan een reeks vaste waarheden. Dat neemt niet weg dat die spelregels alleen kunnen functioneren als aan enkele fundamentele waarheden niet getornd wordt. Het belangrijkste principe is dat waarheid in het publieke domein afhankelijk is van objectief vast te stellen feiten. Immers, alleen op het niveau van feitelijkheid kunnen mensen die het verder hartgrondig met elkaar oneens zijn elkaar vinden. Feitelijke informatievoorziening en wetenschappelijke waarheidsvinding zijn daarom niet enkel van belang binnen technische deelgebieden. Tot op zekere hoogte hebben zij de plaats ingenomen van de religie als morele grondslag van het samenleven als zodanig. (Op de problemen die dat oproept,

want wetenschap is niet voor deze rol gemaakt, kan ik hier niet ingaan.)

De Verenigde Staten

Laten we dit alles illustreren aan de hand van een concreet voorbeeld. De vraag naar de plaats van de verlichting in de huidige wereld is waarschijnlijk nergens zo prangend als in de Verenigde Staten. De huidige Amerikaanse politiek is scherp in twee kampen verdeeld, waarvan het ene wordt geleid door een aartspopulist die de waarden van de verlichting openlijk aan zijn laars lapt.

De Verenigde Staten ontleen hun identiteit voor een belangrijk gedeelte aan de verlichting. De natie herleidt haar oorsprong tot de onafhankelijkheidsverklaring en de *Bill of Rights*, centrale documenten uit de geschiedenis van de verlichting. Verlichte principes zijn nog altijd een fundament onder het Amerikaanse bestel. Het volk is soeverein en de staatsinrichting is gebaseerd op scheiding der machten. De vrijheid van meningsuiting is vrijwel absoluut. De scheiding van kerk en staat wordt strikt doorgevoerd. Maar het feit dat Amerika gebouwd is op verlichte principes, blijkt weinig bescherming te bieden tegen de afbraak van de maatschappij zolang het hogere doel, het ►

Schilderij van de Slag bij Gettysburg tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog. Geschilderd door Thure de Thulstrup in 1887. Bron: Library of Congress.

President Donald Trump. Foto: Gage Skidmore.

creëren van een basis voor samenwerking met anderen, bij grote groepen niet werkelijk leeft. Amerika zweert bij verlichte beginselen, maar lijkt weinig op te hebben met het beginsel van brede participatie. Dat de *Bill of Rights* aanvankelijk vooral blanke mannelijke staatsburgers betrof, is logisch, gezien de tijd van ontstaan, maar nog steeds gelden in de praktijk zulke rechten vooral voor geprivilegieerde groepen. In de negentiende eeuw werden de scherpe tegenstellingen in de maatschappij niet via redelijk overleg opgelost, maar via een burgeroorlog die blijvende

‘Van de verlichte spelregels, met inbegrip van het fundamentele principe van feitelijke, moet president Trump niets hebben’

wonden achterliet. De integratie van minderheden (die er vaak al generaties wonen) kost nog altijd grote moeite. Al decennia zijn politici niet in staat om hun principiële meningsverschillen te overbruggen en worden zulke conflicten voornamelijk uitgevochten via de rechtbank.

Onder druk

Dat de verlichting in de VS de laatste tijd onder druk staat, zou dan ook niet al te zeer moeten verwonderen. De bereidheid om over de eigen schutting te kijken is er nooit erg groot geweest en de laatste decennia hebben de verschillende groepen zich alleen maar verder ingegraven in hun eigen gelijk. Je kon er misschien op wachten dat er een keer een populist zou opstaan die daaruit de consequentie zou trekken. Trump wil macht verwerven door de tegenstellingen

in Amerika aan te wakkeren. Het is dan ook logisch dat hij een broertje dood heeft aan alles wat die tegenstellingen helpt overbruggen. Van de verlichte spelregels, met inbegrip van het fundamentele principe van feitelijke, moet hij niets hebben.

Van de elites en politici die het huidige stelsel moeten bewaken moeten we daarbij niet al te veel verwachten. Amerika is aan de ene kant een hypermodern, ontwikkeld, deels hoogopgeleid, en vooruitstrevend land. Aan de andere kant heeft het vele trekken van een derdewereldland: de economische verschillen zijn scherp, de infrastructuur is belabberd, en de sociale verhoudingen doen af en toe feodaal aan. Dat alles wordt weerspiegeld in de politiek. Er bestaat corruptie, politici zijn in hoge mate afhankelijk van geldgevers, en verkiezingen worden mede gewonnen door manipulatie van kiesdistricten en kiezerslijsten. In een dergelijk klimaat kun je niet verwachten dat politici die garen spinnen bij de ondernemende activiteiten van hun president, pal zullen staan voor de democratische spelregels. Van de aankomende Amerikaanse verkiezingen hangt daarom veel af. Trump is als president systematisch bezig geweest om van Amerika een bananenrepubliek te maken. Dat is natuurlijk slechts heel gedeeltelijk gelukt. Er zit wel enige veerkracht in het systeem (en ook domweg inertie) en er zijn nog altijd sterke tegenkrachten. Bij alle gebreken moeten we

de ‘verlichte’ elementen in de Amerikaanse samenleving niet onderschatten – zie de recente *Black lives matter*-beweging. Maar nog vier jaar Trump zal blijvende schade aanrichten, aan de Amerikaanse staat en aan de consensus waarop die rust. Anderzijds moeten we niet denken dat een nederlaag van Trump alle problemen zal oplossen. De tegenstellingen zijn nog altijd groot en de partijen zijn inmiddels ver uit elkaar gegroeid. Voor veel Amerikanen, zowel aan de linker- als aan de rechterzijde, is het moeilijk de ‘ander’ te zien als een wezenlijk onderdeel van de natie. Het is vrijwel onmogelijk voor een president om alle verschillende groepen gelijktijdig te vertegenwoordigen. Hopelijk vinden ze een uitweg uit de impasse zonder dat het eerst (zoals zo vaak in de geschiedenis) tot bloedvergieten moet komen.

Morele keuze

Zeker in het huidige tijdsgewricht lijkt de historische interpretatie van de verlichting relevanter dan de filosofische. Tegen populistten helpt het weinig om je te beroepen op eeuwige filosofische waarheden. Instincten zijn nu eenmaal natuurlijker dan rationaliteit. Niet geheel ten onrechte beschouwen populistten de verlichte beginselen als stokpaardjes of verzinsels van de elite. Beter lijkt het te wijzen op de enorme betekenis die die verzinsels in de geschiedenis hebben gehad, en nog hebben. Niet dat dat veel zal uithalen. De verlichting gaat uit van de

Literatuur

Rienk Vermij, *De geest uit de fles. De verlichting en het verval van de confessionele samenleving* (Nieuwezijds, Amsterdam 2014).

wenselijkheid van vreedzaam samenleven. Dat is niet enkel een verstandelijke afweging, maar ook een morele keuze. Er zijn altijd politici of anderen die juist gedijen bij conflicten en voordeel zien in het zaaien van verdeeldheid. Die lappen, zoals de voorbeelden laten zien, de fundamentele waarden van rationaliteit, logica en feitelijke juistheid vrolijk aan hun laars. Zij keren terug naar een gesloten wereldbeeld waarin subjectieve overtuigingen en niet objectieve feiten bepalen wat waar en niet waar is. Maar het verlegt de discussie naar waarover het moet gaan: naar concrete politieke en morele keuzes in plaats van de eeuwigheidswaarde van filosofische principes. Tezelfdertijd moeten we toegeven dat de verlichting natuurlijk geen panacee is voor alle situaties. Dat de verlichte ideeën een politiek wapen zijn betekent ook dat partijen of belangengroepen ze voor hun eigen karretje kunnen spannen. Bovendien is de verlichting niet vrij van innerlijke tegenstrijdigheden. De scheiding tussen kerk en staat kunnen we inmiddels wel aanbrenge, maar bij andere tegenstellingen is het soms minder duidelijk wat privé moet zijn en wat openbaar. Daarnaast mag het zo zijn dat het achttiende-eeuwse recept in de laatste twee eeuwen opmerkelijk succesvol is gebleken; dat wil niet zeggen dat het in de toekomstige samenleving even bruikbaar blijft. De verlichting beoogt een publieke ruimte te scheppen waar enkel feitelijke overwegingen en kritisch, rationeel debat een plaats hebben. Die ruimte kan alleen bestaan als mensen kunnen en willen fungeren als vrije, individuele burgers die hun verantwoordelijkheid beseffen. Het is de vraag in hoeverre dat model nog kan werken in een tijd van informatiemonopolies en nieuwe controletechnieken, waarin het individu aan betekenis verliest en de privésfeer toenemend onder druk staat. ■

Zonneke Matthée

(1944-2020)

Zonneke Matthée was de eerste vrouwelijke voorzitter van de VGN (1988-1991). Ik heb in deze periode nauw met haar samengewerkt. Wij zaten samen in een bestuur dat, voor het eerst in het toen bijna dertigjarige bestaan van de VGN, een evenwichtige samenstelling had tussen vrouwen en mannen.

Als docent geschiedenis en later als medewerkster van het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum in Amsterdam richtte zij zich vooral op een geschiedenisonderwijs dat meer bood dan het traditionele politieke verhaal over de macht van – doorgaans – witte mannen. Vooral het onderwerp ‘vrouwengeschiedenis’ ging haar bijzonder aan het hart. Een gender invalshoek is inmiddels gemeengoed geworden, maar in 1987 werd er nog meesmuilend over gesproken, dit was immers geen ‘grote geschiedenis’. Dat ‘vrouwengeschiedenis’ zelfs eindexamenonderwerp werd, is mede aan haar grote inzet te danken geweest. In het onderwijsveld was er behoorlijk wat kritiek op de keuze voor dit onderwerp, maar binnen de VGN heeft Zonneke Matthée ervoor gezorgd dat de leden zich positief ten opzichte van dit controversiële examenonderwerp zijn blijven opstellen.

Ik heb Zonneke leren kennen als iemand die zich met tomeloze energie inzette voor de vereniging. Onze bestuursvergaderingen leidde ze prettig, efficiënt en soms streng. Tijdens de finale voor het Europees voetbalkampioenschap in 1988 werd er, tot ongenoegen van het mannelijke smaldeel in het bestuur, gewoon doorvergaderd. De heren konden nog net op een schimmig beeld op de achtergrond zien hoe het Nederlandse elftal won.

Helaas werd haar professionele carrière afgebroken door een ellendige chronische ziekte, die levenslang pijn en steeds verdere vermindering van haar fysieke mogelijkheden veroorzaakte. Gelukkig bleef ze ondanks deze beperkingen als vrijwilligster zeer actief. Ze was jarenlang hoofdredacteur van *Historica*, het vrouwengeschiedenisblad. Als geassocieerd onderzoeker aan het NIOD, heeft zij in 2007 het boek *Volk en Vaderland, vrouwen in de NSB 1931-1948* geschreven, een eerste studie naar de motieven van vrouwen voor het NSB-lidmaatschap. In 2013 volgde een tweede boek *Verzwegen levens, vrouwen uit een fout gezin*, waarin zij inging op de door vrouwen al dan niet bewust gemaakte foute keuzes vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen van die keuzes. Voor al haar inzet is Zonneke benoemd tot Ridder van Oranje-Nassau. Sinds het begin van onze samenwerking in 1988 is zij voor mij en vele anderen een geweldige loyale, enthousiasmerende en opbouwende steun geweest, die met nooit aflatende belangstelling de loopbanen van anderen is blijven volgen en stimuleren. Zij zal door haar man, kinderen en kleinkinderen, zowel als door een grote schare vrienden en vriendinnen intens gemist worden. ■

eerd onderzoeker aan het NIOD, heeft zij in 2007 het boek *Volk en Vaderland, vrouwen in de NSB 1931-1948* geschreven, een eerste studie naar de motieven van vrouwen voor het NSB-lidmaatschap. In 2013 volgde een tweede boek *Verzwegen levens, vrouwen uit een fout gezin*, waarin zij inging op de door vrouwen al dan niet bewust gemaakte foute keuzes vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen van die keuzes. Voor al haar inzet is Zonneke benoemd tot Ridder van Oranje-Nassau. Sinds het begin van onze samenwerking in 1988 is zij voor mij en vele anderen een geweldige loyale, enthousiasmerende en opbouwende steun geweest, die met nooit aflatende belangstelling de loopbanen van anderen is blijven volgen en stimuleren. Zij zal door haar man, kinderen en kleinkinderen, zowel als door een grote schare vrienden en vriendinnen intens gemist worden. ■

Joke van der Leeuw-Roord is oud-voorzitter van de VGN.

Zonneke Matthée met haar boek *Verzwegen levens, vrouwen uit een fout gezin* in 2013.

Oorlogs- decennium veranderde Nederland

De lange Tweede Wereldoorlog.
Nederland 1940-1949. Peter Romijn
(Balans, Amsterdam 2020), 288 blz.,
€ 22,99

Ik spreek omdat ik Nederlander ben. Omdat ik Nederlander ben zeg ik “nee!” tegen het geweld dat thans door ons in Indonesië gepleegd wordt.’ Dit schreef Henk van Randwijk na de oorlog op 26 juli 1947 in *Vrij Nederland*. Tijdens de Duitse bezetting was hij een van de oprichters van het blad. Na de bevrijding in 1945 maakte hij zich sterk voor een onafhankelijk Indonesië. Het leven van Henk van Randwijk werd tussen 1940 en 1949 gestempeld door oorlogservaringen. Dat gold ook voor een jonge vent die in 1926 geboren werd en in 1944 een oproep kreeg voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland. Hij dook onder en twee jaar na de bevrijding moest hij als dienstplichtige naar Indonesië.

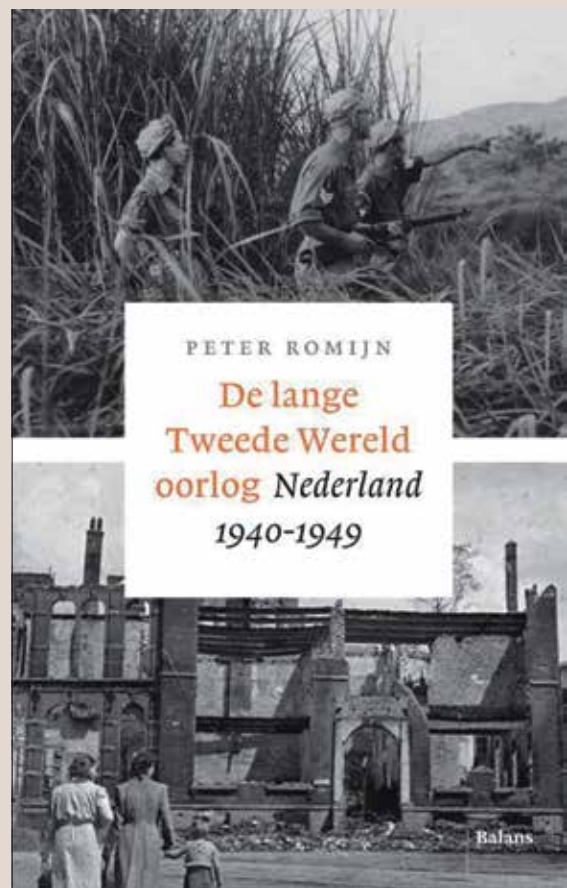
‘Het waren Nederlandse jongens die de Indonesische guerrilla beantwoordden door complete dorpen in brand te steken’

Met deze en andere voorbeelden wil Peter Romijn, werkzaam bij het NIOD en bekend van het boek *Burgemeesters in oorlogstijd* (2006), in zijn nieuwste boek laten zien dat het decennium 1940-1950 een aaneengesloten periode is. In *De lange Tweede Wereldoorlog* maakt Romijn overtuigend duidelijk dat voor Nederland de oorlog niet stopt in 1945, maar een

vervolg krijgt in Nederlands-Indië. Het militaire optreden van Nederland, dat vroeger werd aangeduid als positionele actie, was niets anders dan een harde oorlog. Volgens de historicus vormt het jaar 1945 daarom een scharnierpunt. Na de bevrijding van de nazi’s schakelde Nederland over op een actieve modus van oorlogvoering. Daarom ligt het zwaartepunt van het boek in het vijfde hoofdstuk, waar verteld wordt hoe het komt dat de Nederlandse regering besluit militairen naar de kolonie te sturen. Als gevolg hiervan wordt het leven van vele Nederlanders nog ruim vier jaar lang bepaald door oorlog, onderdrukking en geweld. Vandaar de goedgekozen titel.

In heldere taal, hier en daar soms wat abstract, wordt tegelijkertijd met concrete voorbeelden een beeld geschetst hoe vanuit Nederlands oogpunt de orde in de kolonie hersteld diende te worden. Bijvoorbeeld het moment waarop Nederlandse mannen werden opgeroepen zich te melden voor de strijd tegen Japan in de zomer van 1945 omdat de bondgenoot van Duitsland nog niet had gecapituleerd. Romijn schrijft: ‘De commandant van de Friese Binnenlandse Strijdkrachten moedigde zijn troep in die zin aan: “De Nederlandse driekleur ligt in het Verre Oosten in de modder, Friese jongkerels moeten worden opgetrommeld om die vlag weer op te richten en te zuiveren van het Japanse slijk.”’

Na de Japanse capitulatie en het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 begonnen de problemen pas echt. Er werd een moeizame poging ondernomen de Nederlandse en Indonesische belangen bij elkaar te brengen. Maar het in november 1946 gesloten Akkoord van Linggadjati was een ingewikkeld compromis dat mislukte. Op 18 juli 1947 werd een volgende stap gezet doordat Nederland besloot tot militair ingrijpen. Legercommandant Simon Spoor liet de manschappen weten ‘dat ze niet als veroveraars kwamen, maar als bevrijders’. Met behulp van de recente historiografie over dit onderwerp analyseert Romijn waarom het conflict tussen Nederland en de Indonesische

nationalisten van Soekarno zo grondig kon ontsporen. In dit verband haalt hij de Zwitsers-Nederlandse historicus Rémy Limpach aan die in 2016 vaststelde dat Nederlandse militairen structureel geweld toepasten in de koloniale oorlogen van 1947 en 1948. Het waren Nederlandse jongens die de Indonesische guerrilla beantwoordden door complete dorpen in brand te steken. Een verklaring voor dit optreden lag grotendeels in het paternalistische denken van de Nederlandse politieke en militaire elite. Kapitein Raymond Westerling pretendeerde ‘de oostering’ te kennen en meende dat alleen hard en nietsontziend optreden tot resultaat zou leiden. De minister van Marine schreef eind 1946: ‘Naleving van Linggadjati kan alleen met harde hand worden afgedwongen, anders werkt het bij Aziaten nimmer’. In het slothoofdstuk wordt onder andere ingegaan op de beeldvorming die jarenlang bestaan heeft rondom het optreden van de Nederlandse militairen. ‘Onze jongens’ hadden zich in vergelijking met de extreme Japanse en Duitse misdaden netjes

gedragen. Zo nu en dan werd dat beeld ter discussie gesteld. Bijvoorbeeld toen Loe de Jong in 1987 in de conceptversie van het laatste deel van *Het Koninkrijk* sprak over oorlogsmisdrijven die Nederlandse militairen hadden gepleegd. Een lobbygroep van veteranen eiste aanpassing van de tekst en het woord 'oorlogsmisdrijven' moest vervangen worden door 'excessen'. Belangrijk in hun argumentatie was dat goede bedoelingen vooropstonden en dat in sommige situaties militairen geen andere uitweg hadden dan keihard op te treden. De directbetrokkenen zochten dus naar een bevredigende omgang met de verloren oorlog, iets wat je zou kunnen typeren als *losing the war, winning the memory battle*. Met dit nieuwe boek slaagt Romijn erin de complexe geschiedenis van Nederland en de Tweede Wereldoorlog overzichtelijk te beschrijven. Hij maakt duidelijk dat de periode 1940-1949 terecht valt te typeren als een oorlogsdecennium waarin de oorlogservaringen voor Nederlandse burgers elkaar snel opvolgden. De oude, vertrouwde leefwereld van vóór 1940 veranderde ingrijpend onder invloed van massaal geweld en onderdrukking. Hierdoor moesten de Nederlanders zich opnieuw leren verhouden tot elkaar en tot de buitenwereld.

De 'lange Tweede Wereldoorlog' zorgde ervoor dat de Nederlandse bevolking noodgedwongen leerde om te gaan met een bezetter, met verwoesting en vervolging. In deze moeilijke omstandigheden werden mensen soms gedwongen tot het maken van ingewikkelde keuzes. Voer je als ambtenaar de bevelen van de bezetter uit? Ga je wel of niet in Duitsland werken? Is het verantwoord militair op te treden in de kolonie? Wanneer achteraf de gemaakte keuzes slecht uitpakten, werden deze na de oorlog gerechtvaardigd door te wijzen op de goede bedoelingen van de betrokkenen. Maar dat kan niet verhullen dat het verleden soms een blijvende last kan zijn.

Bert Jan Hartman

De kleine grote Karel

De kleine Karel de Grote.

Wegbereider van 'Europa'.
Peter Rietbergen (Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen 2020), 96 blz., € 11,99 – uit de serie 'Kleine boekjes - grote inzichten'

Emeritus hoogleraar Peter Rietbergen maakte voor dit boekje ruimschoots gebruik van zijn studie *Karel de Grote, Vader van Europa* uit 2009. Daaraan heeft hij nieuwe inzichten en thema's toegevoegd. Het resultaat is een interessant boekje over Karel de Grote en zijn eventuele relatie met het Europa van nu. *Wegbereider van 'Europa'* is de ondertitel van dit boek. Een intrigerende titel nu Europa op de proef gesteld wordt. Naar Karel de Grote is de sinds 1950 jaarlijks toegekende *Karlspreis* vernoemd. Die wordt uitgereikt aan een persoon of instelling die zich heeft ingezet voor de Europese eenheid. Dit jaar ging hij naar Iohannis,

de president van Roemenië. In het verleden onder meer naar Schuman, Adenauer, Bill Clinton, paus Franciscus, Macron en Merkel.

We leren over Karel de Grote dat hij leefde van ongeveer 747 tot 814. Dat hij inderdaad – zeker voor die tijd – groot was (bijna 1,90 meter), en minstens zeven zonen en zeven dochters uit verschillende relaties had. We weten ook dat hij naast Frankisch Latijn sprak, kon lezen en schrijven en van zwemmen hield.

Karel beseft volgens Rietbergen heel goed dat zijn positie en die van zijn rijk afhankelijk waren van de mate waarop hij zijn vijanden bedwong (de Saksen bijvoorbeeld) of ze te vriend hield. Daarnaast, toont de auteur aan, was ook de titel van keizer politiek gezien noodzakelijk, gelet op zijn relatie met de paus, de Saksen en zijn zonen. Om orde te scheppen en te handhaven, had hij geletterde ambtenaren nodig. Alleen de Kerk kon die in die tijd leveren.

'Na zijn dood kreeg Karel mythische trekken; hij werd onder andere "gebruikt" in de plannen van Napoleon en Hitler'

Karel overleed in 814 en werd begraven in Aken. Zijn enig overgebleven zoon, Lodewijk de Vrome, volgde hem op. Na zijn dood kreeg Karel mythische trekken. Hij werd onder andere 'gebruikt' in de plannen van Lodewijk XIV, Napoleon en Hitler. Na de Tweede Wereldoorlog zagen mensen als Robert Schuman in hem een symbool voor een structuur die nieuw bloedvergieten moest voorkomen. De *Karlspreis*-winnaars hebben blijkbaar aan die structuur bijgedragen. Maar de eigenlijke erfenis die Karel de Grote nagelaten heeft, is een 'institutioneel machtige Kerk... en de diepstructuur van de christelijke beschaving'. In hoeverre Karel een wegbereider van 'Europa' genoemd kan worden, is aan de lezer.

Wim Rongen ■

Peter Rietbergen

atlas contact

Het Nederlands Klassiek Verbond presenteert

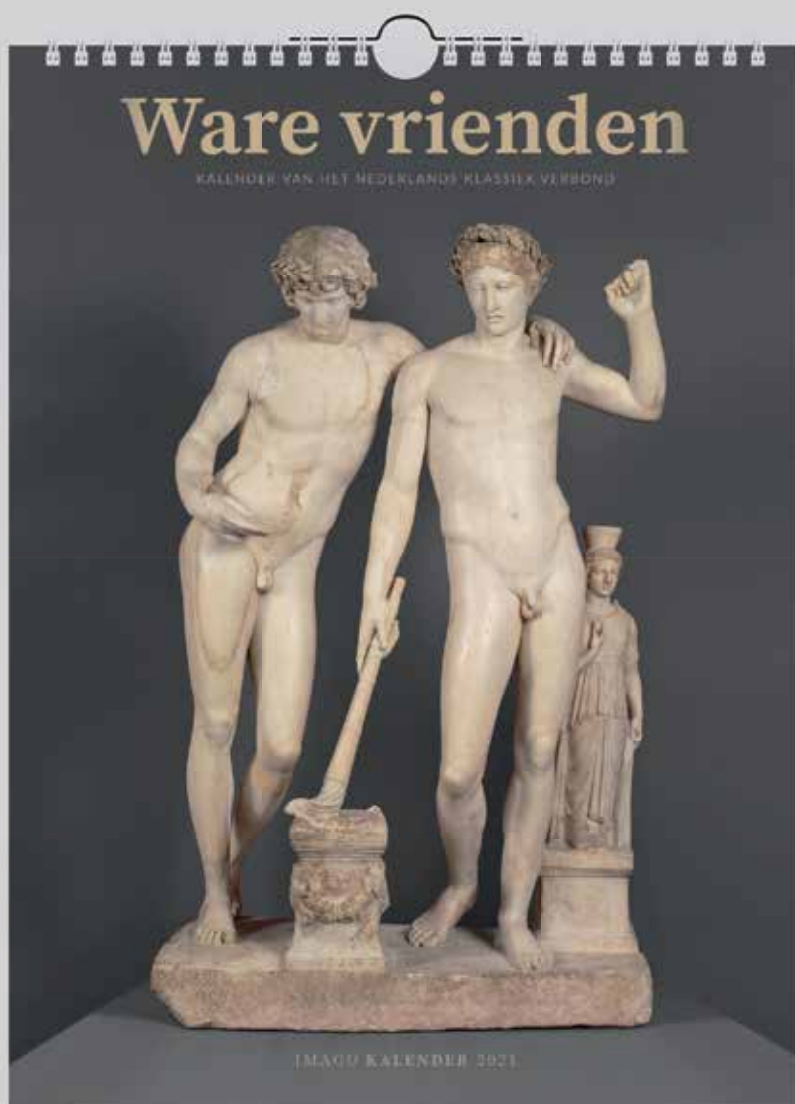
IMAGO KALENDER 2021

'Elke maand inspiratie uit de Oudheid!'

'Ware vrienden' is het thema van de Imagokalender van 2021. De beeldengroep op de voorplaat stelt de boezemvrienden Orestes en Pylades voor; ieder van hen was bereid zijn eigen leven voor dat van de ander op te offeren. In de Imagokalender van 2021 staan naast deze nog elf andere vriendschappen centraal.

Laat je elke maand inspireren door het prachtige beeldmateriaal en de verrassende achtergrondverhalen door vooraanstaande classici.

**Bestel de kalender op
www.imagokalender.nl**

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historisch incident zoeken we? Stuur het antwoord vóór 2 december naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden.

Het antwoord op de histocrypto in *Kleio 5* was: Vincent van Gogh. De winnaar is Mirjam Zeilmaker uit Leiden. Zij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Maria Magdalena als wildevrouw, Zwaben, 1490-1500, Suermondt-Ludwig-Museum.

Wat is menselijker dan een lichaam?

Van wandelende heiligen zonder hoofd tot Jezus die als een druif wordt uitgeperst. Het zijn verbeeldingen van de intrigerende beleevingswereld van de middeleeuwen. In *Body Language. Het lichaam in de middeleeuwse kunst* toont Museum Catharijneconvent de meest fascinerende verbeeldingen van het lichaam uit de periode 1300-1500. De tentoonstelling is te zien tot en met 17 januari 2021.

Meer informatie over de tentoonstelling of het activiteitenprogramma? Kijk dan op www.catharijneconvent.nl.

De Keizer en het Derde Rijk

Tot en met 21 maart 2021 is de tentoonstelling *De Keizer en het Derde Rijk. De familie Hohenzollern en het nationaalsocialisme* te zien in Museum Huis Doorn. Deze tentoonstelling belicht de rol van verschillende leden van de familie Hohenzollern in het interbellum en de Tweede Wereldoorlog. Bij de tentoonstelling verschijnt een publicatie. Beide zijn tot stand gekomen in samenwerking met de Universiteit Utrecht.

Bezoek voor meer informatie de website www.huisdoorn.nl.

Op 17 juni, dezelfde dag waarop hij Hitler een felicitatitelegram stuurde na de overgave van Frankrijk, bezocht ex-keizer Wilhelm II de Grebbeberg bij Rhenen. Op het ereveld legde hij een krans voor de Duitse en Nederlandse soldaten die tussen 11 en 13 mei 1940 zijn omgekomen bij de Slag om de Grebbeberg. Foto: Collectie Huis Doorn, HuDF-1945.

Tegen!

Bij ProDemos in Den Haag is de fototentoonstelling *Tegen! 50 jaar demonstreren op en rond het Binnenhof* te zien. De tentoonstelling zet de kracht van demonstreren centraal en werpt de vraag op voor welke thema's wij tegenwoordig de straat op willen gaan. De tentoonstelling bevat iconische foto's van demonstraties op en rond het Binnenhof. Van recente protesten van boeren en klimaatjongeren via kruisraketten, abortus en onafhankelijkheid van Suriname tot het behoud van Radio Veronica begin jaren zeventig. De tentoonstelling is te zien tot en met 31 december 2020.

Kijk op www.prodemos.nl/tegen voor meer informatie over de tentoonstelling.

·VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie:
Patsboem!educatief, Martijn van Lieshout, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV, Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleikrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie
Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio
Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen
Steven Stegers, Euroclio, cie. wereldgeschiedenis
Pim Renou, ICT, communicatie, pr
Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Snorkelcursus

Wist u dat er een chemische stof in babybloed zit dat door *celebrities* wordt getapt om hun leven te verlengen? En dat de wereld wordt geleid door buitenaardse *reptilians*? Jazeker, de meeste Amerikaanse presidenten behoren tot dit bloedzuigende reptielenras. En trouwens, de communisten hebben fluoride in ons drinkwatersysteem gestopt om ons te verzwakken. En Hillary Clinton runde een pedofiliel netwerk vanuit een pizzeria. En Britney Spears was een geheim agent van George W. Bush. En de maanlanding was in een studio. En Paul McCartney is dood. En de aarde is plat. En vaccins! En 5G! Complottheorieën zijn zo oud als de Bijbel, maar met steeds grotere regelmaat duiken ze op in het nieuws, in mijn tijdlijn en in de klas. Zelf ga ik nog steeds ter kerke bij wetenschap en journalistiek, maar deze traditionele gezagsdragers hebben nogal aan autoriteit verloren, ook bij mijn leerlingen. Het lijkt voor veel mensen moeilijker geworden om uit te maken wat waar is en wat niet, en al dolende vinden ze houvast in alternatieve werkelijkheden. En voor pubers geldt: dat wat spannend is, is aantrekkelijk. Nu is het idee dat het kabinet zich 's ochtends tegoed doet aan een ontbijt van babybloed van een heel andere orde dan het ontkennen van klimaatverandering, maar de oorzaak van elk dwaaldenken zit in dezelfde hoek: angst

en onzekerheid. Des te hachelijker de (sociaal-economische) positie, des te gevoeliger voor samenzwering. Het schept een zeker saamhorigheidsgevoel, het is richtinggevend en biedt een zekere controle over de steeds complexere wereld – een wereld die ook nog eens in een diepe crisis verkeert. In plaats van een banale verklaring daarvoor te accepteren (het virus komt van een dierenmarkt in China), zoekt de complotdenker een diepere verklaring (een schaduwelite probeert via virussen, vaccins en chips de mensheid te overheersen).

‘Voor pubers geldt: dat wat spannend is, is aantrekkelijk’

Het beoordelen van de betrouwbaarheid van *historische* bronnen behoort tot de belangrijkste vaardigheden van de historicus, maar meer dan ooit is het bespreken van juist het *actuele* nepnieuws, de alternatieve feiten, online *trolling*, propaganda en samenzweringstheorieën cruciaal in de geschiedenisles. Want wie moeten onze leerlingen nog geloven als Jan en alleman zich online als specialist profileert? Vroeger was de wereld een stuk overzichtelijker, maar met de immense datastream die over ons wordt uitgestort heb je een snorkel nodig om te kunnen blijven ademen. Geschiedenisdocenten moeten die snorkelcursus geven om leerlingen een kritische kijk te helpen ontwikkelen, om ze in staat te stellen feiten van meningen te onderscheiden, om het doel van tweets en andersoortige posts te doorzien en om bronnen te checken en te dubbelchecken. Anders zijn we straks te laat en zul je zien dat we de platte aarde alsnog uit handen geven aan de reptielen. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

Kijk omhoog!

In de Grote Kerk Naarden is de tentoonstelling *Hemelbestormers – Oog in oog met de schilderijen van het tongewelf* te zien. Op 25 meter hoogte is het beschilderde tongewelf uit 1518 nu van dichtbij te bekijken. De vijf eeuwen oude schilderijen zijn ongekend goed bewaard gebleven, en daardoor uitzonderlijk in Nederland. Samen vormen de schilderijen een fascinerend Bijbels beeldverhaal. Door dit beeldende verhaal van dichtbij te bekijken is elke gezichtsuitdrukking in detail zichtbaar. Hierbij word je rondgeleid door een audiotour op je eigen smartphone. Kaarten zijn online te bestellen via www.grotekerknaarden.nl.

FOTO: STUDIO MASHA

Op deze Duitse propagandafoto marcheren leden van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) in een typisch Nederlands polderlandschap naar hun werk. Foto gemaakt in mei 1942 nabij Workum. Bron: Fries Verzetsmuseum, NIOD, Beeldbank WO2.

Online museumbezoek

In deze tijd is het belangrijk dat kinderen in aanraking komen met kunst en erfgoed. Daarom lanceert het Drents Museum een serie interactieve online lessen. Neem de kinderen van de midden- en bovenbouw van het (speciaal) basisonderwijs mee op ontdek-

kingstocht door *Het Grootste Poppenhuis van Nederland*. Of ontdek met de klas hoe je een stilleven maakt tijdens de workshop *Stillevens vind je overal*, geschikt voor de bovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs (bovenbouw in overleg).

Vooraf reserveren van de programma's is noodzakelijk, dat kan via reserveringen@drentsmuseum.nl. Kijk voor meer informatie op www.drentsmuseum.nl.

In honderd foto's

Om stil te staan bij '75 jaar vrijheid' vroeg het NIOD de Nederlandse bevolking de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in beeld te brengen. Het publiek zocht naar foto's in archieven, maar ging ook op zoek naar die verloren gewaande of juist gekoesterde foto uit het eigen familiealbum. Naast een aantal iconische foto's, leverde deze nationale campagne vele aansprekende, tot nu toe onbekende beelden op. Deze beelden zijn gebundeld in de tentoonstelling *De Tweede Wereldoorlog in honderd foto's* en tot eind januari 2021 te zien in het Verzetsmuseum Amsterdam.

Voor meer informatie kijk op www.in100fotos.nl.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt op 16 december

Didactiekconferentie 2021

*Donderdag 4 en vrijdag 5 februari
in Apollo Hotel Veluwe De Beyaerd*

Twee dagen bezig zijn met je vak! Samen met collega's en deskundigen nieuwe ideeën opdoen. Netwerken, tips en trucs uitwisselen en discussiëren over lesinhoud, leerstijlen en examens. Dit jaar in een nieuwe omgeving, op andere dagen en tegen een zeer aantrekkelijke prijs. Een nascholing die ook geschikt is als sectie-activiteit en waar je eigenlijk geen nee tegen kunt zeggen.

Workshops

Keuze uit onder andere:

- **'De gevoelige kant van geschiedenis'**
door Gijs van Gaans, lerarenopleider geschiedenis.
- **'Verbinden met geschiedenis'**
door Daan Kraemer, docent geschiedenis.
- **'Een kijkje in de historische keuken'**
(belevenis workshop) door Manon Henzen, culinair historica.
- **'Rubrics voor historisch redeneren'**
door Jens Lenders en Jeroen Gerats, lerarenopleiders geschiedenis.
- **'Ontsnap uit je klaslokaal'** door Pauline Bos, docent geschiedenis.
- **'Gevangen in beelden. De verhalen bij de Westerborkfilm'** door Christel Tijen, hoofd van het Kenniscentrum Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Avondprogramma

De avondlezing wordt gegeven door Lambert Teuwissen. Hij is eindredacteur van de website van het NOS-project '75 jaar bevrijding'. Lambert neemt ons tijdens zijn lezing mee in zijn zoektocht naar de persoonlijke verhalen achter de site en geeft ons een kijkje achter de schermen van dit prachtige project.

Leermiddelenmarkt

Grote en kleine uitgevers, musea en aanbieders van educatief materiaal staan u graag te woord en tonen hun nieuwste producten.

Inschrijving en kosten

Inschrijvingen mét workshopkeuzes via www.vgnkleio.nl.
U wordt ingedeeld op volgorde van inschrijving.

Prijs voor leden:

€ 295 (inclusief hotelovernachting, maaltijden, koffie/thee)

Prijs voor niet-leden:

€ 315 (inclusief hotelovernachting, maaltijden, koffie/thee)

